

GEOGRAFIJA NASELIJ – 2. del
Učno gradivo, nerecenzirano, samo za interno uporabo

Vladimir Drozg, nosilec predmeta

Študijsko leto 2013/2014

Naselja - funkcijski vidik

Drugi vidik spoznavanja naselij je **funkcijski oz. fiziološki**. Naselje je ekonomska enota, ima produkcijsko funkcijo in predstavlja tržišče. Mesto pa se v ekonomskem smislu razlikuje od vasi po tem, da del alohtonega prebivalstva (tujci, obiskovalci, kupci) v mestu ponuja svoje izdelke ali zadovoljuje svoje potrebe (jih kupuje) (M.Weber, str. 728). Mesto je oikos in trg. Podobno tudi L. Mumford: mesto je nastalo v določeni stopnji razvoja civilizacije, in sicer v fazi delitve dela, pojava lastnine, obrti, trgovine, vladajočega sloja. Preobrazba vasi v mesta ni bila navadna sprememba obsega in stopnje, čeprav sta vplivala oba ta dejavnika, temveč je bila predvsem sprememba v usmeritvi in namenu (med drugim tudi v pojavu trgovcev, izdelovalcev in kupcev). Funkcija mest je odraz družbenih razmerij; vsebino mesta določajo družbeno ekonomski odnosi.

Bistvo funkcijskega vidika mesta (naselja) je **proizvodnja, menjava in potrošnja dobrin**. (hommos economicus vztopa v socialne odnose zaradi zadovoljevanja osnovne potrebe - preživetja. Osrednje dejstvo človekove eksistence je delo. Delo ni le način, kako si človek služi svoj vsakdanji kruh; delo samo je vsakdanji kruh njegovega življenja. Ni le kruh njegovega telesa, marveč tudi kruh njegovega duha. Toda ta kruh je grenak... Ne le zaradi tega, ker pomeni njegovo podvrženost naravni nujnosti, kajti ta podvrženost se neločljivo prepleta s podvrženostjo drugemu človeku. J.Makarovič, str 17).

Eden od opisov mesta pravi, da ima vsako mesto, za razliko vasi, tempelj, palačo in trg. Danes bi kot "tempelj" označili kulturne ustanove, sakralne objekte, izobraževanje in kulturo. "Palača" oziroma bivališče suverena, so upravna poslopja, "trg" pa je sinonim za gospodarstvo. V mestu se proizvaja in prodaja, ta dejavnost je v mestu prisotna že od nekdaj in to na vseh kontinentih sveta. Vedno in povsod, kadar je človek želel kaj kupiti ali prodati je šel na trg, v mesto, kjer se je zbiralo veliko ljudi, ki so počeli isto. To dejavnost je vzpodbujal vsak suveren, saj je od tega dobil del dohodka v obliki davkov. Vprašanje pa je, če je bilo mesto tudi edini kraj produkcije? Ali je za proizvodnjo neobhodno potrebno mesto? Iz ekonomske zgodovine izhaja, da temu ni bilo vedno tako (npr. v antični Grčiji), tudi danes proizvodnja ni najpomembnejši gospodarski temelj mesta, je pa bila v času industrijske revolucije (v stari Grčiji sta obstajali dve enoti – polis in oikos. Polis je bila politična enota – združba enega ali več mest, oikos pa je bila "življenjska" enota, prostor bivanja, proizvodnje in potrošnje. Oikos je pomenil več kot samo skupino ljudi (svobodnih ali sužnjev) ki so živeli in delali na zemlji aristokrata; pomenil je vso premično in nepremično premoženje določenega območja, ki so ga ljudje uporabljali za življenje. Oikos je gospodarska enota, katere ideal je avtarkija (pridelati in porabiti vse, kar je za življenje potrebno; to povsem ne drži – sužnje so dobili iz osvajalnih vojn. Odisej pravi, kako je na poti k Iliadi napadel in uničil mesto, pobil može, zajel žene in otroke, materialne dobrine pa so si razdelili vojaki).

Tudi danes je veliko proizvodnje in dejavnosti, ki ustvarjajo dohodek nameščene zunaj mesta (mala in srednje velika podjetja na podeželju, turizem), v mestu pa so skoncentrirane predvsem terciarne in kvartarne dejavnosti (ki ustvarjajo največjo presežno vrednost).

Ekonomske odnosi, (ki predstavljajo sredstvo preživetja), določajo tudi socialne odnose ter posredno tudi gradbeno strukturo mesta. Osnovni ekonomski celici mesta sta območje proizvodnje in območje prodaje oz. menjave dobrin. Razvoj teh elementov ustvarja vedno kompleksnejšo podobo mesta in družbeno organiziranost nasploh: od obrtne delavnice do industrijske cone; od prodajalne pred hišo do veletrgovin, nakupovalnih središč, blagovnih borz. Pomembna je ločitev kraja bivanja od kraja dela. Slednje je dediščina modernega mesta, zaradi česar je mesto razdeljeno na predele bivanja in predele dela; obsežne migracije delovne sile, prometne obremenitve, parkirne površine v središču mesta in v industrijskih conah.

Gospodarska struktura mest se je skozi zgodovino spreminjala, o čemer govori pojem **družbenoekonomska usmerjenost mest**; kaže dejavnosti, ki so za mestni obstoj najpomembnejše.

V srednjem veku – trgovsko mesto. Najpomembnejša gospodarska dejavnost v srednjem veku je bilo kmetijstvo. Preživeti je bilo osnovni življenjski smoter za velik del prebivalstva, slednje pa je bilo odvisno od letine, lastništva kmetijske zemlje in miru. Gospodarsko središče takratne družbe je bilo podeželje, ne pa mesto. Ob avtarkičnem (samozadostnem) kmetijstvu

so kmetje pridelali večino stvari, ki so jih v življenju potrebovali. V mestu so živeli trgovci in obrtniki, ki so bili, po mnenju nizozemskega kronista, paraziti družbe, živeli so na račun kmetov in kmetijstva.

V 19. in 20. stol. – industrijsko mesto. V industrijski revoluciji se je industrija namestila v mestih zaradi bližine tržišča in koncentracije delovne sile, veliko mest pa je nastalo v bližini rudnih bogastev, ki so bila osnova za razvoj industrije. Tako so mesta postala središča gospodarskega razvoja. Industrijski razvoj je zaradi povečane delitve dela zahteval vedno bolj specializirano delovno silo, ki je bila na razpolago samo v mestih.

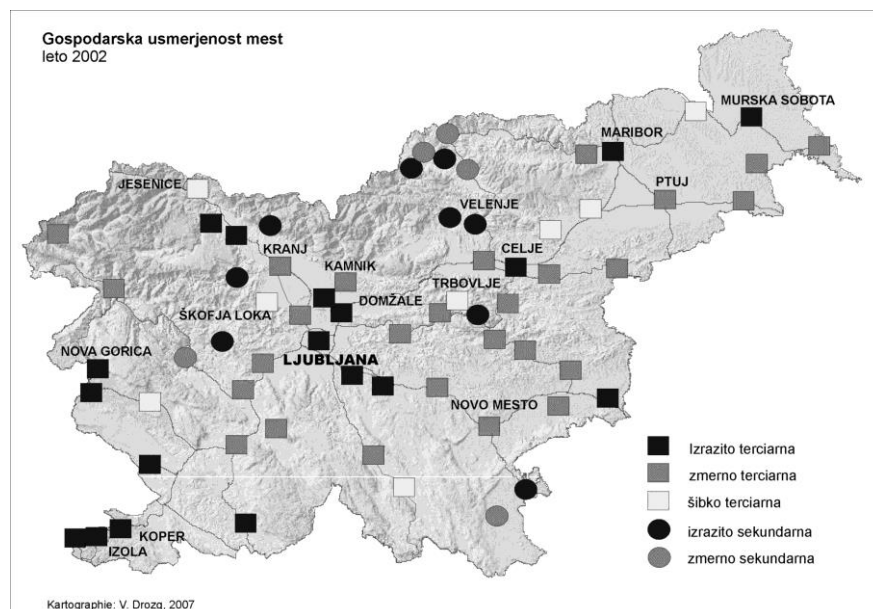
na prehodu v 21. stol. – postindustrijsko mesto (storitve in usluge, družbena nadgradnja)

V zadnjem času je opazno prestrukturiranje; od sekundarnega sektorja k terciarnim dejavnostim. Mesta postajajo predvsem središča finančnega in trgovskega značaja, pomen proizvodne funkcije se (relativno!) zmanjšuje, povečuje pa se pomen terciarnih in kvartarnih dejavnosti. (High tech središča) – postindustrijsko mesto. Deindustrializacija.

Družbenoekonomsko usmerjenost določamo s številom zaposlenih v posamezni dejavnosti in z deležem ustvarjenega dohodka po dejavnosti (glej Vrišer). Za Slovenijo je ugotovljena postopna terciarizacija mest, čeprav je sekundarni sektor v mestih še nadpovprečen.

Razmerje med zaposlenimi v sekundarnem ter terciarnem in kvartarnem sektorju pokaže, da med slovenskimi mesti izkazuje usmeritev v storitvene dejavnosti le 21 od 78 mest (med njimi so tudi izrazito turistični kraji - Piran, Kranjska gora, Portorož). Močnejša terciarizacija je v Ljubljani, Celju, Kopru in Novi Gorici, v ostalih regionalnih središčih pa ne (Kranj, Murska Sobota, Velenje, Novo Mesto), kar kaže na zapostavljenost oskrbe s storitvenimi dejavnostmi, centralizem. Povprečen delež zaposlenih v terciarnih in kvartarnih dejavnostih je 44% (v velikih mestih okoli 23%, v turističnih krajih pa preko 60%).

Največ naselij je zmerno ali izrazito usmerjena v sekundarne dejavnosti (52 od 84 mest). Le 14 mest je izkazuje poleg usmerjenosti v sekundarni še v terciarni ali kvartarni sektor. Industrijski kraji so Kranj, ravne, M.Sobota, izrazito usmerjenost v terciarni sektor izkazuje le Bled in Portorož. Ljubljana - v terciarni in kvartarni sektor, Maribora - zmerna usmerjenost v terc. in kvart. sektor.

Gospodarska usmerjenost mest leta 2002

Zgovoren kazalec ekonomske moči mest je razmerje med številom delovnih mest in številom aktivnih prebivalcev. V mestih bi naj bilo več delovnih mest kot aktivnih prebivalcev, v nasprotnem primeru imamo opraviti s spalnim naseljem, ne pa regionalnim in zaposlitvenim središčem. Nekatera slovenska mesta imajo presežek aktivnega prebivalstva nad številom delovnih mest (Domžale, Šmarje)

Drugi kazalec ekonomske moči mesta je ustvarjen družbeni proizvod (glej Vrišer 1997). Leta 1990 je bilo v mestih ustvarjenega okoli 71 % DBP, v naseljih na podeželju pa samo 23 %. Takšna razporeditev DP je v velikem neskladju z razmestitvijo prebivalstva. Le tega je v mestih okoli 47 %. Očitno je "urbanizacijska stopnja" pri gospodarstvu višja, kakor pri prebivalstvu.

Razporeditev DP po velikostnih kategorijah mest kaže, da sta obe veliki mesti ustvarili 30% DP, srednje velika mesta (20.000-100.000) 15-18%, veliko malih mest pa je ustvarilo okoli 30% DP (število prebivalcev in ustvarjeni DP sta očitno v medsebojnem razmerju). Pomemben razlog za to je dejstvo, da je v mestih zaposlenih veliko dnevnih migrantov iz podeželja, katerih delovni učinek gre v korist mest.

Na podoben zaključek navaja tudi naslednje spoznanje: največji DP/prebivalca ni v največjih mestih, temveč v nekaterih malih mestih (Ribnica, Ormož, Kočevje), v katerih je skoncentriranih veliko proizvodnih zmogljivosti in kamor prihaja na delo veliko dnevnih migrantov.

V mestih je DP veliko večji kot na podeželju, razmerje je 1:19 v Ljutomeru, 1:11 v Lenartu, v Kranju 1:3, v Kopru 1:4,6, v Ljubljani 1:4,8. Velike razlike kažejo stopnjo urbanizacije podeželja oziroma okolice mest.

V večini mest največji delež v ustvarjenem DP pripada sekundarnemu sektorju, nekaj mest je tudi takih, kjer prevladuje terciarni sektor. Glede na to, da so mesta središča storitvenih dejavnosti, ne industrije, je takšno anomalijo mogoče pojasniti z omejenim pomenom storitev in tržišča v socialističnem gospodarstvu in z intenzivno industrializacijo v drugi polovici 20. stoletja.

Gledano iz zgodovinske perspektive, se delež mest v ustvarjenem DP države povečuje; leta 1960 je znašal 76%, leta 1990 pa 80,3 %. Obenem je prišlo do preporazdelitve deležev med velikostnimi kategorijami – delež DP malih mest se zmanjšuje, delež DP velikih mest pa povečuje.

(po Vrišer 1997, Dela 12)

Funkcijska klasifikacija mest kaže pomen ekonomskih dejavnosti (primerjava glede na ostale v mestu ali v regiji) (glej Vrišer):

- mala industrijska središča; < 8000 del. mest
- mala storitvena središča; < 8000 del mest + storitvene dejavnosti
- srednje velika industrijska središča; 8000 - 33.000 del mest
- srednje velika storitvena središča
- Ljubljana, Maribor

S tem se povezuje pojem vplivnega (gravitacijskega) območja mesta. Določamo ga na podlagi poznavanja oskrbnih navad prebivalcev v okolici; poleg tega še gostota poseljenosti, dnevna migracija delovne sile, obseg novogradenj, gostota komunalnega omrežja, prometna povezanost, odnos med prebivajočimi in zaposlenimi v domačem kraju, socio ekonomska struktura prebivalstva. V morfološkem smislu se gravitacijsko območje deli na ožje (obmestje, suburbano območje) in širše.

Obmestje določajo dnevni (ali zelo pogosti) stiki prebivalstva z mestom (zaposlitev, oskrba, izobraževanje), v širšem delu gravitacijskega območja pa so stiki občasni in manj intenzivni (vezani na oskrbo, upravno funkcijo mesta). V Sloveniji populacijska rast obmestij, bolj oddaljeni deli gravitacijskih območij pa populacijsko nazadujejo.

Vplivna območja slovenskih mest, stopnja centralnosti

- centralna naselja so oskrbna in storitvena središča

- stopnja v urbanem sistemu opredeljuje izbor in kvaliteto funkcij

Drugi ključni pojem ekonomske strukture mest so **mestne funkcije**. To so javne dejavnosti, namenjene zadovoljevanju potreb stanovalcev mesta in gravitacijskega območja (oskrbne, izobraževalne, kulturne, zdravstvene, upravne, finančne, proizvodne ustanove). Mestne funkcije v ekonomskem smislu vzpostavljajo mesto. Geneza mestnih funkcij kaže razvoj, relativnost topografskega položaja, izkoriščanje naravnih resursov. Spoznavanje vrste in obsega mestnih funkcij

Gospodarski predeli mesta

Razlikujemo naslednje osnovne oblike izrabe urbanih površin, ki so hkrati vidiki členjenja mesta

1. območje centralnih dejavnosti (oskrbne in storitvene dejavnosti)

V sodobnem mestu nastaja več centralnih območij, ki se med seboj razlikujejo glede na vrsto centralnih dejavnosti (namembnost), pomen, mestotvornost (primarni in sekundarni centri). Območja centralnih dejavnosti v središču in na obrobju; med seboj se razlikujejo po usmerjenosti (uprava – komercialne dejavnosti)

2. proizvodna območja

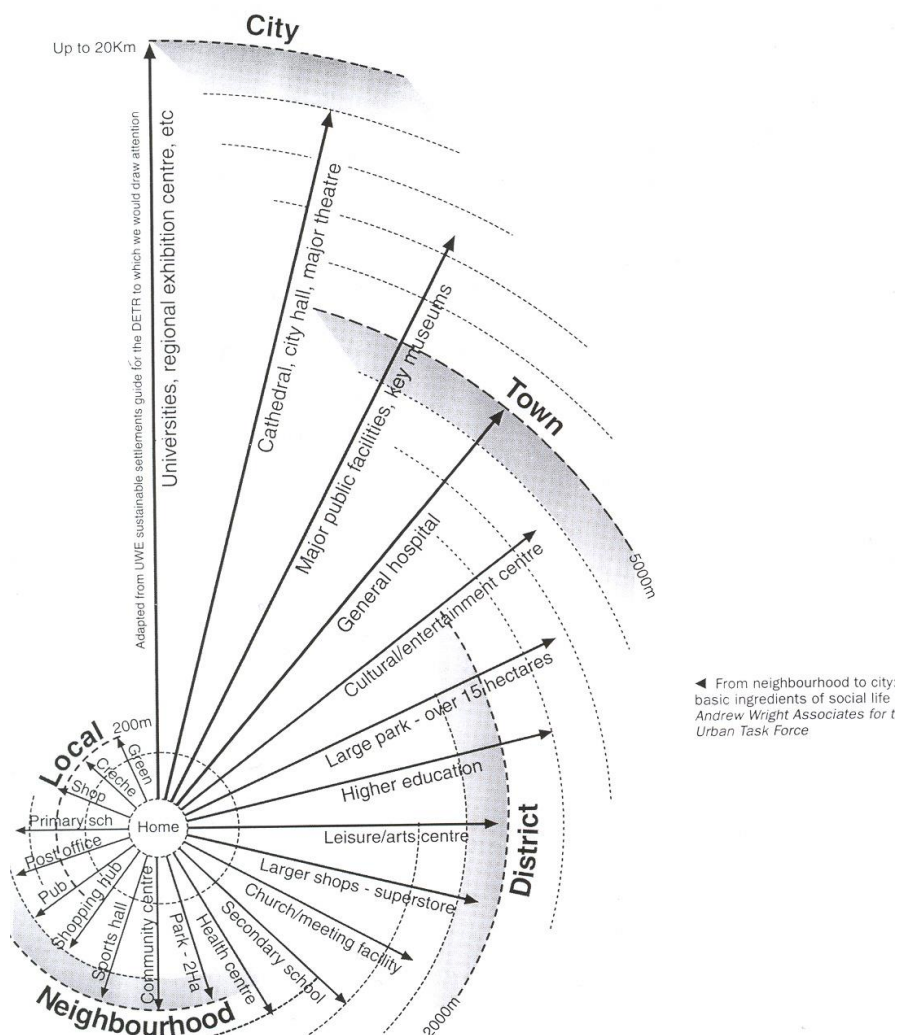
prostorska zahtevnost določa položaj, industrijske cone; spremenjeni lokacijski faktorji - lokacijsko zahtevna in manj zahtevna industrija

3. komunalne cone (infrastrukturalna omrežja)

vodooskrba, kanalizacija, odpadki, energetika - servisne dejavnosti, ki pa postajajo v mestu vse obsežnejše. Problematična oskrba z vodo in prečiščevanje odpadnih vod. infrastrukturni sistemi (elektro, kanalizacija, vodovod, plinovod, informacijska infrastruktura) kumulativno naraščanje, oblike, emisije. Promet je eden največjih virov konfliktov v sodobnih mestih. Ne le, ker prometnice niso prilagojene sodobnim oblikam in obsegu prometa, koncentracija številnih dejavnosti v središčih priteguje promet in s tem prostorsko ekološke konflikte. Alternativne oblike javnega prometa

4. zelene površine in športno rekreacijska območja

delež površin se povečuje, Zelene površine nimajo le rekreacijske vrednosti, temveč tudi oblikovno in ekološko. Danes pojmuje naravno okolje kot ambientalno in ekološko vredno območje. Šport postaja gospodarska dejavnost.

Območja centralnih dejavnosti - oskrba

V sodobnih mestih se pomen industrije zmanjšuje, narašča pa pomen terciarnih in kvartarnih dejavnosti. Tak razvoj je povezan z tehnološkim posodabljanjem (robotizacijo) proizvodnega procesa, večjo produktivnostjo dela v proizvodnji, selitvi proizvodnih obratov v okolja, kjer je delovna sila cenejša. Terciarizacija pomeni povečevanje obsega storitev, kar se kaže v naraščanju števila trgovin in poslovnih prostorov. Te dejavnosti se tudi na novo razporejajo v mestih. Nastajajo nova območja centralnih dejavnosti (npr. nakupovalna središča na robu mesta, Büro Stadt), obstoječa pa se transformirajo (prilagajanje ponudbe). Zmanjšuje se tudi ekonomski prag dejavnosti za dnevno oskrbo. Poseben vidik terciarizacije je razraščanje območij oskrbnih in storitvenih dejavnosti in nastanek novih oskrbnih središč. Njihova prostorska razmestitev in struktura trgovin se je v zadnjem času zelo spremenila. Terciarizacija se pojavlja v naslednjih oblikah:

1. spreminjanje strukture trgovin v ožjem središču mesta (iz železnin v butične prodajalne, delikatese, umetniške prodajalne, antikvariate, knjigarne)
2. širjenje trgovin v stanovanjska območja
3. nastajanje nakupovalnih središč
4. novi trgovski obrati v centralnih območjih nižjega ranga

Mesto je ekonomska celica družbe, katero poleg proizvodnih funkcij tvorijo tudi oskrbne in storitvene dejavnosti, ki po ekonomski kategorizaciji ustrezajo terciarnemu in kvartarnemu sektorju. Pomen slednjih je v ekonomiji mest vedno večji. Zaradi terciarizacije družbe se obseg teh dejavnosti povečuje, njihov mestotvorni pomen pa narašča. Centralne dejavnosti imajo regionalni in lokalni značaj. Običajno se združujejo v tim. centralnih ali središčnih območjih, ki obsegajo približno 5% površine mesta, zaposlujejo pa tudi do 40% aktivnega prebivalstva (Vresk 1980: 61). Središčna območja so med najbolj urbanotvornimi deli mesta. Zasedajo osrednje, eminentne lokacije, nahajajo se v monumentalnejših zgradbah ter predstavljajo ekonomsko in politično moč mesta.

Središčna območja so dinamičen pojav. Širijo se z rastjo družbenega standarda in osebne blaginje, razvojem avtomobilskega prometa, povečevanjem ponudbe blaga in storitev, večanjem števila mestnega prebivalstva in razvojem suburbanih območij. So dokaj inertna, vzpostavljajo in razgrajujejo se na daljši rok. Vendar, ker se delež terciarnega in kvartarnega sektorja v mestih večja, se spreminjajo obstoječa razmerja med središčnimi območji. Poleg tega je prostorski ustroj mest razpet med prostorskim širjenjem navzven in prostorskim izgrajevanjem (navznoter, npr. s prenovo; po Lichtenberger 1986), ob čemer prav tako nastajajo nova središčna območja, nekdanja pa izgubljajo privlačno moč in gravitacijsko zaledje.

Pri obravnavi centralnih območij ni mogoče obiti Christallerjevih in Löschjevih spoznanj o ekonomskem ustroju prostora. Temeljno spoznanje tim. teorije centralnih krajev pravi, da se dejavnosti, ki so (ekonomsko) odvisne od velikega števila uporabnikov, locirajo v posameznih dobro dostopnih mestih in imajo točkovni značaj. Na ta način nastane mreža centralnih krajev oz. centralnih območij s pripadajočimi gravitacijskimi zaledji, kjer prebivajo uporabniki centralnih dejavnosti. Christaller je domneval, da gre za temeljni princip ustroja prostora, ki velja za mesta in za regijo. Princip hierarhičnosti mest se odlikava tudi v mestni strukturi.

Podobna spoznanja o pomenu središča izhajajo tudi iz teorije celote. Kot ugotavlja Metzger, vsaka skupina elementov, še posebno tam, kjer gre za prostorsko razmestitev, oblikuje neko mesto ali točko, ki povezuje oz. okoli katere so elementi razmeščeni (cit. po Schirmacher 1978: 419). Središče kot ga opisujemo, je v morfološkem in funkcijskem smislu osrednja točka naselja, v katerem so združene tiste funkcije, zaradi katerih mesto sploh obstaja. To ni geometrijsko središče, lahko je tudi linearne oblike. Je predvsem osrednji prostor, kjer so združeni pomen in značaj naselja ter dejavnosti, ki uravnavajo življenje skupnosti.¹ Pravzaprav že sam pojem "centralna" ali "središčna" območja kaže njihov mestotvorni pomen. Poleg "centralnih" območij obstajajo še periferna oz. taka, ki nimajo istih funkcij in istega pomena. Centralna območja so deli mesta, v katerih so skoncentrirane oskrbne,

¹ Iz morfologije je poznan pojem konstitutivni elementi naselja, torej elementi, ki nasleje vzpostavljajo. Poleg objektov in prometnic ima tak pomen tudi središče.

storitvene finančne, upravne in kulturne funkcije mesta. So ekonomska kategorija, saj predstavljajo "skladišča" blaga, informacij, dobrin in uslug. Njihov obstoj je zapopaden v razmerju med ponudbo in povpraševanjem. Centralno območje je opremljeno s funkcijami, po katerih okoliško prebivalstvo najbolj povprašuje.

Po Christallerju predstavlja centralnost (relativen) pomen določenega območja napram sosednjemu ter obseg dejavnosti (funkcij), ki jih mesto ali del mesta (centralno območje) opravlja za zaledje (gravitacijsko območje) (po Koch 1982: 114). Za njihovo funkcioniranje je bistvenega pomena dostopnost in število prebivalcev na gravitacijskem območju. Zato so središčna območja na dobro dostopnih mestih ob vpadnicah, križiščih pomembnih poti ter v historičnih središčih. Dostopnost in s tem centralnost je regionalnega in lokalnega značaja, zaradi česar je središčnost položaja relativna. Regionalne funkcije so locirane v centrih višjega ranga, ki so občajno dobro dostopni (s primarnimi prometnicami). Lokalne funkcije pa so temelj centralnih območij nižjega ranga, pomen dostopnosti se tod izraža v oddaljenosti od stanovanjskih območij in peš dostopnosti.

Druga pomembna značilnost središčnih območij je hierarhično razmerje med njimi. Podobno kot naselja, so tudi središča v mestih strukturirana glede na vrsto in obseg funkcij. Poleg osrednjega centralnega območja obstajajo še središča posameznih delov mesta, še več pa je lokalnih središč. Razmerja med središčnimi območji se spreminjajo glede na prostorski in populacijski razvoj, skupaj pa tvorijo omrežje centralnih območij. Stopnjo centralnosti določa obseg ponudbe (število trgovin in raznolikost izbire) ter obseg povpraševanja (število kupcev oz. velikost gravitacijskega območja).

Nenazadnje so središčna območja pomembna v podobi mesta. Pomenijo vozlišča, osrednje točke, ki izstopajo v mestni sliki. Oblikovana so bolj monumentalno, z jasno razpoznavno "tretjo" fasado; tudi kot prostor socialnih stikov imajo pomembno vlogo in so (oz. bi morala biti) temu primerno zasnovana - s prostimi površinami, zanimivimi in zaključenimi ambientii. Tudi zato bi morala biti enakomerno razmeščena po območju mesta.

Pri opredeljevanju središčnih območij je potrebno razrešiti dvoje metodoloških vprašanj:

1. kaj predstavlja centralno območje
2. kakšna je hierarhija centralnih območij

1. Opredeljevanje centralnih območij

Osnova temu je inventarizacija funkcij objektov, ki mora biti pripravljena tako natančno, da je možno razločevati vrsto oskrbnih funkcij glede na dolgoročno, srednjeročno in dnevno oskrbo ter vrsto funkcij glede na regionalni, mestni in lokalni pomen. Kriteriji za določanje centralnih območij niso univerzalni, temveč so odvisni od velikosti mesta, njegove ekonomske moči in družbenega standarda. Izhajajo torej iz konkretne primera. To tudi pomeni, da so razmerja med središčnimi območji **relativna**. Izkušnje iz drugih mest kažejo, da je v večjih mestih gradacija centralnih območij večja, ter da s stopnjo centralnosti narašča tudi stopnja specializacije posameznih centrov. V manjših mestih je nivojev centralnih območij manj, pa še manj specializirana so (Lichtenberger 1986: 214). Razmestitev centralnih območij sovпада tudi z administrativnimi mejami. Središče določene prostorsko in funkcionalno zaokrožene upravne enote lahko presega rang isto opremljenih središč, ki nimajo "upravnega" zaledja.

Metodološko vzeto je temeljnega pomena opredelitev osnovnega centralnega območja oz. določitev vrste in obsega funkcij, ki je pogoj za opredelitev centralnosti. Seveda je vprašanje tesno povezano s hierarhijo centralnih območij, vendar je tudi pri tem vprašanje osnove (izhodišča) bistveno. Iz literature o tem ne izvemo dosti; najpogosteje je za opredelitev osnovnega centralnega območja potrebna trgovina z živili ali samopostrežna trgovina. Rebernik je za določevanje centralnosti v Celju in Ljubljani upošteval samopostrežno trgovino in vsaj dve trgovini za dnevno oskrbo (v območjih blokovne gradnje) (Rebernik 1993: 270). Bungman je kot minimalni prag opredelil 3 trgovine za kratkoročno oskrbo, od tega ena z živili (Bungman 1980: 50). Načelno velja, da je pri večjih mestih prag opredelitve centralnega območja višji kot pri manjših; prav tako je prag višji pri večjih nivojih centralnosti.

Osnovna dilema, na katero naletimo pri opredeljevanju centralnih območij v srednje velikih mestih je, ali samopostrežna trgovina že predstavlja centralno območje, ali ne. Menimo, da

glede na številčnost samopostrežnih trgovin in njihovo dostopnost, posamezna trgovina še ne pomeni središčnega območja, še posebej, če to tudi v morfološkem pogledu ne izstopa oz. ni razpoznavno. Glede na že omenjeno relativnost centralnih območij pa je ilustrativna ugotovitev Kocha, ko pravi, da je v območjih nižje gostote prebivalstva (npr. v obmestju) minimalni prag nižji, kakor na območjih višje gostote (npr. v središču) (Koch 1982: 14). Ta ugotovitev pomeni, da v obrobju mesta lahko že ena centralna dejavnost (npr. samopostrežna trgovina) predstavlja najnižjo stopnjo centralnega območja.

Ob tem se pojavlja še problem medsebojne oddaljenosti oz. gostote centralnih dejavnosti. O centralnem območju lahko govorimo samo v primeru, če so centralne dejavnosti prostorsko združene, če so na kupu. Opredelitev mejne vrednosti in mesebojne razdalje posameznih trgovin je prav tako relativno. Za osnovna centralna območja se pojavlja spodnja meja 50 m (Bungman 1980). Jasno pa je, da se s stopnjo centralnosti površina območja povečuje.

Očitno je, da pri določevanju centralnih območij niso relevantne samo centralne funkcije, temveč tudi njihov topografski položaj tako glede lokacije v mestu, kot tudi koncentracije oz. gostote drugih centralnih dejavnosti.

Gede na to, da so centralna območja pomenljiva tudi morfološko, kaže upoštevati tudi ta vidik. Morfološko vzeto, je osnovno centralno območje tisto, ki je v strukturi mesta razpoznavno; razpoznavni so morfološki elementi, ki centralno območje definirajo. To so trgi, razširjene ulice, širša križišča, večnamenski objekti. Opredeljevanje natančnih kriterijev še ni dorečeno, opiramo se na subjektivno presojo.

2. hierarhija centralnih območij

Pojavljajo se različne hierarhične stopnje centralnih območij. Literature o tem je veliko, vendar splošnih, univerzalnih receptov ni (glej Carol 1960, Koch 1982). Večina avtorjev je opredelila 4 do 6 hierarhičnih stopenj, kar je podobno Christallerjevi hierarhiji centralnih krajev. Nivoji središč se med seboj razlikujejo po številu in vrsti dejavnosti, koliko centralnih območij nižjega ranga pa odpade na centralno območje višjega ranga, empirično ni ugotovljeno.

V relevantnih študijah iz slovenskih razmer se pojavljajo naslednje opredelitve: Rebernik D. je v Celju razbral 4 nivoje: (Rebernik 1993: 271)

- centralno poslovno središče
- oskrbno središče četrti
- oskrbno središče soseske
- oskrbno središče sosedstva

Menimo, da 5-6 kategorij centralnih območij v mestu s 100.000 prebivalci pokrijejo vse pojavne oblike. V tem smislu kot primerno ocenjujemo Bungmannovo klasifikacijo, ki, prirejena na naše razmere obsega naslednje nivoje:

- centralno poslovno središče (ožje mestno središče)
- subcenter
- lokalno središče
- središče sosedstva
- posamezni objekti centralnih dejavnosti
- nakupovalna središča

Glede kriterijev za opredeljevanje centralnih območij prav tako ni univerzalnih meril. Najbolj sprejemljiva je varianta, po kateri centralno območje obsega 3 trgovine za osnovno oskrbo na razdalji 50m. Centralna območja višjega ranga pa imajo več funkcij in bolj specializirane so, razmeščene pa so na večji površini. Osnovni kriterij za klasifikacijo stopnje centralnosti je členitev funkcij glede na mestni in regionalni značaj in glede na kratkoročno, srednjeročno in dolgoročno oskrbo. Višja imajo središča vse funkcije nižjih.

Glede vrste dejavnosti, ki določajo centralno območje velja, da so za središča nižje ravni najpomembnejše oskrbne funkcije, za središča višje stopnje pa funkcije srednjeročne in dolgoročne oskrbe. Poenostavljeno lahko primarne funkcije posameznih centralnih območij zapišemo tako:

center sosedstva: funkcija dnevne oskrbe

lokalno središče: elementi srednjeročne oskrbe in specializirane funkcije (pošta, banka, servis, vrtec, šola)

subcenter: elementi dolgoročne oskrbe in specializirane funkcije (knjižnica, zdravstveni dom)

centralno poslovno središče: elementi dolgoročne oskrbe in specializirane funkcije terciarnega in kvartarnega sektorja

posamezna lokacija centralnih dejavnosti: elementi dnevne, srednjeročne in dolgoročne oskrbe, specializirane dejavnosti, grosistični značaj prodaje. Pri tej vrsti centralnih območij je pomembnejša lokacija kakor vrsta in obseg funkcij.

Glede značaja centralnega poslovnega središča je potrebno omeniti njegovo spreminjanje. Vsaj za večino evropskih mest, ki so nastala v srednjem veku velja, da je bilo prvotno središče ob cerkvi, kasneje so na tem mestu nastale še upravne zgradbe, središče današnjih mest pa predstavljajo trgovine, uprava, finančne institucije in kulturne ustanove. Središče mesta ima močan simbolni pomen, saj določa identiteto celotnega kraja. Od ostalih predelov se razlikuje po urejenosti, monumentalnosti in veliki koncentraciji najrazličnejših funkcij kratkoročnega, srednjetročnega in dolgoročnega značaja. Poleg tega označujejo centralno poslovno središče specializirane dejavnosti in specializirane trgovine. Slednje je nasploh prevladujoč proces v razvoju mestnih središč. Vanj se selijo specializirane, dobičkonosne trgovine, funkcije dnevne oskrbe pa se umikajo v stanovanjska območja in nakupovalna središča.

Sekundarna središča so osrednja območja posameznih delov mesta. So manjša in obsegajo predvsem funkcije, srednjeročnega in kratkoročnega značaja, pojavljajo pa se tudi funkcije dolgoročnega značaja. Običajno so morfološko izoblikovna in razpoznavna v strukturi mesta. V funkcijskem smislu lahko delujejo kot razvojni pol, ki iniciira razvoj večjega predela mesta. Centralna območja niso le nosilci servisnih dejavnosti, temveč tudi razvojnih (Tank 1987: 260).

Lokalna središča so najnižji člen v tej hierarhiji, so osnovne oskrbne enote. Obsegajo osnovne oskrbne dejavnosti (trgovina z živili), v morfološkem pogledu pa so slabo razpoznavna. Tako je trgovina na vogalu, kar je tipičen primer lokalnega središča (skupaj z drugimi trgovinami v bližini), običajno del stanovanjske zgradbe. Njihov mestotvorni pomen je manjši.

Dejali smo že, da so centralna območja pomemben element mestnega ustroja, saj zasedajo središčne lokacije. Zaradi tega so (oz. bi naj bila) tudi morfološko razpoznavna in pričevalna. Razmestitev središčih območij tako ni le ekonomsko oz. funkcijsko vprašanje, temveč tudi strukturno oz. oblikovno. Morfologije centralnih območij ni mogoče opazovati ločeno od zgodovinskega razvoja mesta oz. geneze urbane strukture. V zasnovi središča se namreč odraža vsakokratni urbanistični koncept izgradnje mesta. Morfološko vzeto se središčna območja pojavljajo v naslednjih zasnovah:

- ulica, ob kateri so razmeščene trgovine. To je ena od starejših oblik centralnih območij. Trgovske ulice so običajno pomembne mestne vpadnice, ob katerih so že od srednjega veka nastajale obrtne delavnice in trgovine. Značilna zanje je cehovska, obrtniška ali trgovčeva hiša, ki je po volumnu monumentalnejša, v zasnovi pa prilagojena bivanju in delu pod isto streho. Sodobne trgovske ulice obdajajo arhitektonsko iztopajoče trgovske hiše, hiše z v izložbe preurejenimi pritličji. Običajno so to osnovne žile mesta.

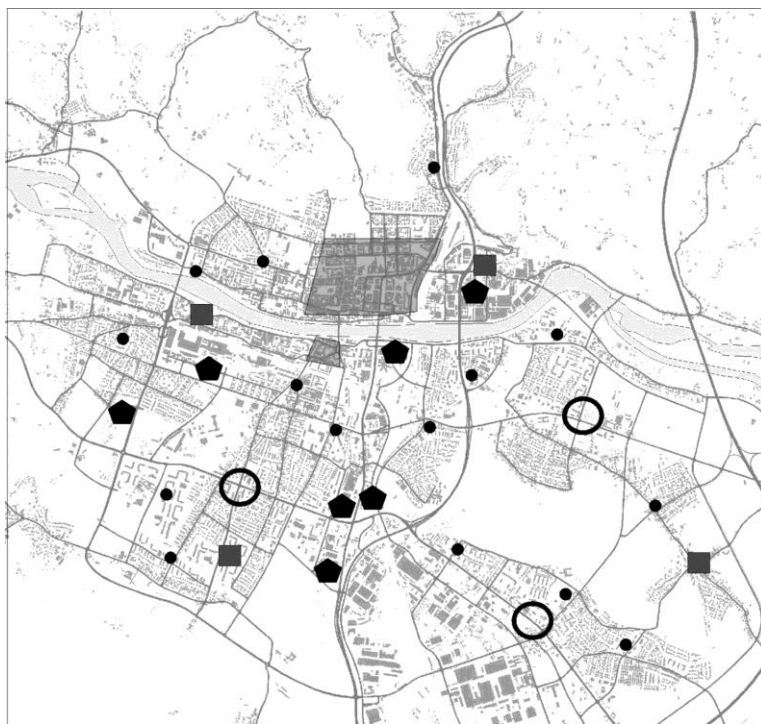
- trgovina na vogalu je izpeljanka iz prejšnje oblike, po genezi pa je drugačna. Hiša s (pogosto) prisekanim vogalom preko katerega je vhod v trgovino, predstavlja enostaven akcent v ulični podobi. Najpogosteje je bila trgovina namenjena osnovni oskrbi (trgovina z mešanim blagom), območje pa je bila nekakšna identifikacijska točka ulice ali soseske.

- območje, v katerem so skoncentrirane centralne funkcije in ga sestavljajo ulice in zgradbe. Takšno območje ima za razliko od prejšnjih, ki imata linijski in točkovni značaj, obliko ploskve, pojavlja se arealno. Odvisno od velikosti mesta in kulturno zgodovinskega območja, je centralnih območij več (ali je eno samo), se razteza okoli cerkve ali okoli trga s upravnimi in kulturnimi ustanovami. Morfološko gledano, je najpomembnejši del centralnega območja trg. Ne le zaradi funkcij okoliških zgradb, temveč zaradi odprtega prostora, ki mesto vzpostavlja. Morfološko pomembna je razlika med središčem mesta in središčem vaškega naselja. Slednje je manjše, enostavneje zasnovano, čeprav nič manj slikovito. Številna središča

obmestnih naselij so zaradi prostorskega razvoja mesta del urbanega tkiva in predstavljajo le še relikt nekdanjega razvoja.

- posamezni objekti s centralno funkcijo. Pojavljajo se v dveh oblikah, ki sta predvsem različnih dimenzij: 1. kot manjši objekti npr. samopostrežne trgovine znotraj stanovanjskih sosesk, 2. večji objekti - nakupovalna središča.

Gre za pojav v sodobnem urbanizmu, ko na novi lokaciji na mestnem obrobju nastajajo centralne dejavnosti. Morfološko gledano so to objekti velikih dimenzij, nekakšna kombinacija med industrijsko halo in stanovanjskim stolpičem (blokom). Običajno stojijo pomaknjeni v notranjost parcele, obkrožajo jih parkirne površine, značilna zanje je dobra povezanost s primarnim in avtocestnim omrežjem.

Območja centralnih dejavnosti leta 2006

	Ožje mestno središče		Lokalno središče
	Subcenter		Središče sosesstva
	Nakupovalno središče		

Ožja mestna središča - procesi in strukture

Kaj definira mestno središče

Mestno središče je zgodovinski pojem. Nekoč je bilo središče mesta območje, kjer je bilo skoncentriranih največ neagrarnih dejavnosti, predvsem trgovskih in upravnih (cerkev, civilna uprava). To je sicer še danes, le da ni več edino; oskrbne in storitvene dejavnosti so razmeščene po celotnem mestu in skoncentrirane v mestnih četrtih, vpadnicah, prometnih vozliščih, nakupovalnih središčih. Trgovina je le ena od dejavnosti, ki ustvarja mestno središče. Mestno središče zato določa tudi historično središče mesta. To je območje identitete, zgodovinskega spomina, območje monumentalnih zgradb

Procesi v mestnem središču

- Zmanjševanje oskrbnih in storitvenih dejavnosti, disperzija dejavnosti po mestu.

Dejavnosti se selijo bližje stanovanjem in demografskemu težišču, zaradi slabše dostopnosti mestnega središča in boljše dostopnosti do obrobja mesta. Iz središča mesta se selijo

trgovine za dnevno oskrbo in trgovine, ki prodajajo voluminozno blago. Vzroke temu je drugačna prodaja blaga (trgovina je hkrati skladišče) in cene zemljišč v mestnih središčih. Obseg trgovskih površin se je povečal za več kot 1x; iz 0,5m² leta 1990 na 1,2 m² leta 2002. Večina tega povečanja gre na račun trgovskih centrov, dela pa tudi na številčno povečanje oskrbnih in storitvenih dejavnosti.

- Prestrukturiranje dejavnosti v mestnem središču

Povečanje	Zmanjšanje
Poslovni prostori	Trgovine z živili
Gostinski lokali	Velike trgovine – blagovnice
Stanovanja	Trgovine s tehničnim blagom
Kulturne dejavnosti	Trgovine za vrt in dom
Trgovine z obleko in galanterijo	Obtniki

Rezultat je diferenciacija mestnega prostora:

- mestno središče s prevladujočo poslovno, kulturno, gostinsko in trgovsko dejavnostjo
- mestno obrobje s prevladujočo trgovsko, skladiščno in rekreacijsko dejavnostjo

Vzrok tem spremembam so drugačne nakupovalne navade ljudi (nakupi ob koncu tedna, iskanje lokalov z večjo izbiro), spremenjen način trgovanja (prodaje blaga) v velikih trgovinah, ki so hkrati skladišča.

- Gradbeno izgrajevanje in zapolnjevanje

V zadnjem desetletju se je znaten del gradbenih posegov odvijal v mestnem središču (izgrajevanje mesta). Vzrok temu je pomanjkanje stavbnih zemljišč ter velik delež degradiranih in ekstenzivno izrabljenih površin v mestu. Investitorji si ob tem obetajo povečanje mestne rente in dobiček. Tak razvoj mesta ustvarja polifunkcionalno zasnovano, saj je v večini novih objektov poslovna dejavnost združena s stanovanjsko. Za slovenska mesta je to pozitiven razvojni trend, saj prispeva k večji razpoznavnosti in urbanosti gradbene strukture.

(glej Prostorski razvoj slovenskih mest v zadnjem desetletju, Dela 21)

- Zmanjševanje števila prebivalcev

Število prebivalcev v mestnem središču se zmanjšuje, povečuje pa se število najemnikov stanovanj (najemniška stanovanja v središču mesta so bolj iskana kot tista na obrobju). V mestnem središču se zmanjšuje število stanovanj; vprašanje kvalitete bivalnega okolja. Bivalnje v mestnem središču postaja manj atraktivno zaradi nevdzdrževanega stavbnega fonda, hrupa, težnje po zasebnosti

- Festivalizacija javnih površin

Zmanjševanje trgovske funkcije zamenjujejo prireditve (events) v središčih mest. Gre za prireditve javnega značaja, ki privabljajo veliko ljudi in imajo pozitiven ekonomski učinek za organizatorje. Mestna središča tako ohranjajo svoj image, socialna funkcija se ohranja. Vendar izrazita usmerjenost mestnih središč vodi v drugo skrajnost – središča postajajo kulisa za prireditve, zaživijo samo v času dogodka. Središča mest ustvarjajo ljudje ...

Literatura:

- Vrišer I., Urbana geografija, FAGG, Ljubljana 1984
 Vrišer I., Družbenogospodarska in dejavnostna usmeritev slovenskih mest, GZ, Ljubljana 1993
 Vrišer Igor: Opredelitev mest in mestnih občin v Republiki Sloveniji. Dela 11, Ljubljana 1995
 Vrišer I., Mala mesta v Sloveniji. IGU, Ljubljana 1969
 Vrišer Igor: Družbeni proizvod slovenskih mest. Dela 12, Ljubljana 1997
 Geografski atlas Slovenije. DZS, Ljubljana 1998
 Ronan Paddison: Handbook of Urban Studies. Sage. London 2001
 Lichtenberger E.: Die Stadt – von Polis zur Metropolis. Primus Verlag. München 2002

Oskrba in struktura mesta

Oskrbovanje je ena od temeljnih človekovih dejavnosti, katere prostorske posledice so obsežne in raznovrstne. Zaradi sprememb v načinu proizvodnje in ponudbe blaga ter sprememb v načinu življenja, se spreminja tudi način oskrbovanja. Poleg tega pomeni oskrba za prebivalce razvitejših držav več kot dejavnost za preživetje. Oskrbovanje postaja način preživljanja prostega časa, odraz življenjskega stila posameznika, element socialne diferenciacije, kar vnaša dejavnosti socialno vsebino. Oboje se odraža na strukturi mesta. Pod pojmom oskrba razumemo dejavnosti in objekte, ki so namenjeni preskrbi ljudi z materialnimi dobrinami. Omejili smo se na trgovine, ki so namenjene širokim množicam in so javno dostopne, čeprav obsega oskrba v širšem pomenu besede še distribucijo (logistiko) dobrin. Posebej smo izpostavili trgovine z živili.

Gre za historično urbanogeografsko študijo, katere teoretska podlaga je akcijska teorija (Handlungstheorie) oziroma ciljno naravnana socialna geografija (Handlungszentrierte Sozialgeographie). V tem okviru skušamo oskrbovanje prikazati v fizičnem prostoru.

Ekonomске in socialne značilnosti, relevantne za spoznavanje oskrbe

- Gospodarski sistem v širšem pomenu besede oziroma način proizvodnje določa oblike ponudbe dobrin. V času avtarkične proizvodnje je bila ponudba dobrin drugačna, kot v času industrijske proizvodnje. Danes, ko je ekonomija velikosti prevladujoča paradigma poslovanja, so se prilagodile / spreminile tudi oblike trgovanja. S povečevanjem obsega proizvodnje se zmanjšujejo stroški na enoto proizvoda. Zaradi tega se blago proizvaja v velikih serijah, od tod nižje cene in izdelki, dostopni širokim množicam. Posledica tega je množica artiklov, velike trgovine ter pojav trgovskih verig.
- Potrošništvo je pojav, ko ljudje prekomerno kupujejo dobrine, ki jih nujno ne potrebujejo. K temu jih navaja velika ponudba blaga, porast blagostanja ter marketinške poteze izdelovalcev. Kupovanje postaja oblika preživljanja prostega časa, izraz življenjskega stila, oblika doživetja ter element socialne diferenciacije. Zato je ponudba dobrin usmerjena na zunanji blišč, ekskluzivnost lokacije in razvoj blagovnih znamk.
- Večja mobilnost; opremljenost gospodinjev z avtomobilom je skoraj 90%. Zato razdalja med krajem bivanja in krajem oskrbe ni več tako pomembna. Pomembnejša pa je dostopnost do nakupovalnih središč in možnosti parkiranja osebnega vozila. Trgovine, ki teh prednosti nimajo, so v slabšem položaju.
- Individualizacija okusov je povezana z vse bolj heterogenimi življenjskimi stili, kar omogoča množica raznovrstnih izdelkov. Zato prihaja do diferenciacije krajev oskrbe ter specializacije ponudbe in nastanka blagovnih znamk, ki nadomeščajo nekdanji osebni odnos med kupcem in proizvajalcem.

Oskrbo v mestu lahko opazujemo v treh segmentih:

- vrsta trgovin; način prodaje in ponudbe blaga se spreminjata, s tem pa se spreminja tudi prostor, kjer oskrbovanje poteka. Obstaja več vrst trgovin, ki se med seboj razlikujejo ne le po vrsti blaga in načinu prodaje, relevantnejše so razlike glede velikosti in položaja v mestu. Glede vrste trgovin opažamo, da utečeni načini prodaje dobrin počasi izginjajo, pojavljajo pa se številni novi. Nekdanji načini se najprej prilagajajo, deloma transformirajo, šele nato zamrejo.
- razmestitev trgovin; skladno z nastankom novih oblik ponudbe dobrin, se spreminja tudi razmestitev trgovin, s tem pa struktura mesta. V tem kontekstu nas posebej zanimajo območja koncentracije trgovin, razmestitev trgovin glede na vrsto in glede na blago, ki ga ponujajo.
- struktura trgovin; ponudba in povpraševanje po dobrinah se prav tako spreminjata, zato nekatere trgovine izginjajo, nastajajo pa nove. Struktura trgovin skozi daljše obdobje pokaže oskrbovalne navade in potrebe kupcev v določenem obdobju.

Vrsta trgovin in njihov delež po obdobjih

Vrsta trgovin	% 1923	% 1970	% 2008

Trgovine z mešanim blagom	40	5	-
Male specializirane trgovine - samostojne	60	40	30
Male specializirane – del trgovskih verig	-	25	40
Samopostrežne trgovine	-	25	10
Velike specializirane trgovine	-	5	9
Trgovski centri	-	-	1
Diskontne trgovine	-	-	1
Virtualne, spletne trgovine	-	-	0,1
Potujoče trgovine	-	-	0,1

Procesi in spremembe glede vrste trgovin:

- zmanjšanje števila trgovin z mešanim blagom. Prevladujoče oblika trgovin z živili iz začetka 20. stoletja, danes v mestu jih skoraj ne najdemo več, saj zaradi premajhnega izbora blaga niso bile zanimive za kupce.
- Stagnacija oziroma zmanjšanje števila samopostrežnih trgovin. Manjše samopostrežne trgovine so večinoma propadle, še posebej tiste v mestnem središču. Manjše je tudi število samopostrežnih trgovin v stanovanjskih soseskah, ki so bile namenjene zgolj bližnjim stanovalcem.
- povečanje števila malih specializiranih trgovin zaradi velike ponudbe blaga in trgovskih verig. Posledica je velika specializacija trgovin, ne le po izdelkih, tudi po blagovnih znamkah. Najbolj se je povečalo število trgovin s konfekcijo in obutvijo.
- porast števila velikih specializiranih trgovin. Je prav tako povezan z večjim številom artiklov in večjo ponudbo blaga, specializacijo ponudbe ter drugačnega načina prodaje, ko je trgovska hiša hkrati tudi skladišče. Najbolj se je povečalo število trgovin z izdelki za dom in vrt ter trgovin z športnimi rekviziti.
- propad blagovnic; v obdobju potrošništva niso več sledile večjemu številu prodajnih artiklov. Nekatere so propadle, nekatere pa se specializirale na izbran sortiment blaga (npr. konfekcijo, tehnične izdelke)
- pojav trgovskih centrov; to je nova oblika trgovine iz 90-tih let, kjer je pod eno streho združenih več različnih trgovin.
- Koncem prejšnjega stoletja so se pojavile nove oblike prodaje blaga (spletne trgovine, kataloška prodaja, potujoče trgovine) ki povečujejo možnosti za oskrbo, vendar nimajo večjih prostorskih posledic.

Razmestitev trgovin

Razmestitev trgovin po številu		
1923	1960	2008
Številne trgovine v središču (srednjeveškem delu mesta). Številne trgovine na vpadnicah. Redke trgovine v stanovanjskih območjih.	Koncentracija trgovin v mestnem središču. Koncentracija trgovin na mestnih vpadnicah. Posamezne trgovine v stanovanjskih predelih mesta (trgovina z mešanim blagom, samopostrežne trgovine v stanovanjskih soseskah).	Večja koncentracija trgovin v mestnem središču. Redke trgovine na vpadnicah. Posamezne trgovine v stanovanjskih predelih (pekarne, samopostrežne trgovine v stanovanjskih soseskah). Trgovski centri na robu mesta.

Procesi:

- opuščanje trgovin v stanovanjskih območjih, kar pomeni slabšo dostopnost in slabše možnosti oskrbe (še posebej za starejše prebivalce mesta). Nekdanjih trgovin z mešanim blagom je v stanovanjskih soseskah vse manj, ohranjajo se le specializirane trgovine (npr. pekarnice) ter večje samopostrežne trgovine. Razmere so boljše v večjih stanovanjskih soseskah, kjer so se samopostrežne trgovine večinoma ohranile.
- koncentracija trgovin na robu mesta v trgovskih centrih. Lokacija na robu mesta ima več prednosti. Demografsko težišče ni več v središču mesta, temveč na njegovem robu, do koder tudi iz obmestnih naselij ni daleč. Stopnja motorizacije takšno obliko

omogoča, hkrati jo terja tudi sodoben način življenja, ko želijo kupci vse večjo izbiro blaga (individualizacija okusov).

- opuščanje in prestrukturiranje trgovin na vpadnicah; vpadnice, nekdanja območja oskrbe in storitvenih dejavnosti, v sodobnih mestih izgubljajo na pomenu. Zaradi izgrajene gradbene strukture, omejenih možnosti za parkiranje, se iz oskrbnih spreminjajo v poslovno storitvena območja. Značilne so specializirane trgovine z avtomobili in tehničnim blagom.
- opuščanje in prestrukturiranje trgovin v mestnem središču. V mestnem središču je spreminjanje strukture trgovin najboljše; namesto trgovin z živili se širijo male specializirane trgovine (predvsem z oblačili) ter drogerije (poleg številnih storitvenih dejavnosti). V mestnem središču je še vedno največ trgovin, vendar se je raznolikost v primerjavi s preteklimi razmerami zmanjšala. Zaradi konkurence trgovskih centrov se povečuje število zelo specializiranih trgovin, ki ne pritegujejo toliko kupcev ali prodajajo blago, ki komercialno ni zanimivo.

Razmestitev trgovin po vrsti		
1923	1960	2008
Specializirane trgovine v središču. Specializirane trgovine na vpadnicah. Trgovine z mešanim blagom v stanovanjskih območjih.	Koncentracija specializiranih trgovin v mestnem središču. Trgovske hiše v mestnih središčih. Koncentracija specializiranih trgovin na mestnih vpadnicah. Trgovine z mešanim blagom v stanovanjskih predelih mesta (Tante Ema Laden, samopostrežne trgovine v stanovanjskih soseskah).	Specializirane trgovine v mestnem središču. Specializirane trgovine in velike specializirane trgovine na vpadnicah. Male specializirane trgovine v stanovanjskih predelih (pekarnice, samopostrežne trgovine v stanovanjskih soseskah). Trgovski centri na robu mesta.

Spremembe strukture trgovin

Značilnosti:

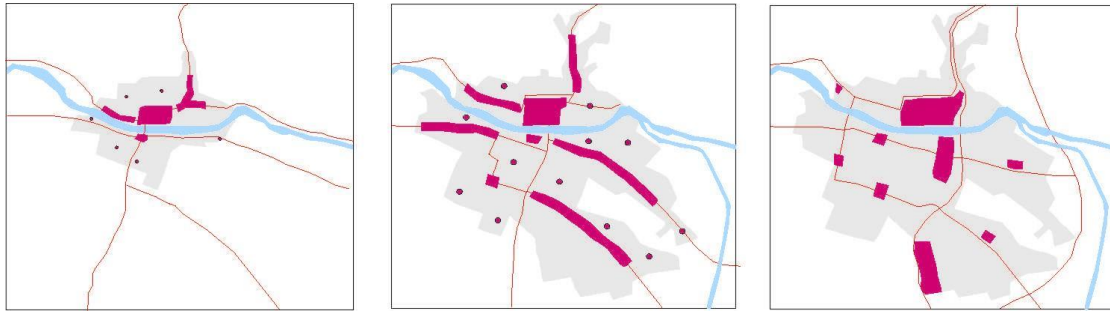
- porast števila trgovin z oblačili, osebno nego, obutvijo in izdelki za dom in vrt.
- zmanjšanje trgovin s tehničnim blagom, trgovin z mešanim blagom, mesnic, trgovin z živili, s sadjem in zelenjavo
- lastništvo trgovin je povsem spremenjeno – nekoč zasebne trgovine, danes pa prevladujejo trgovine v lasti trgovskih družb.

Vpliv oskrbe na strukturo mesta

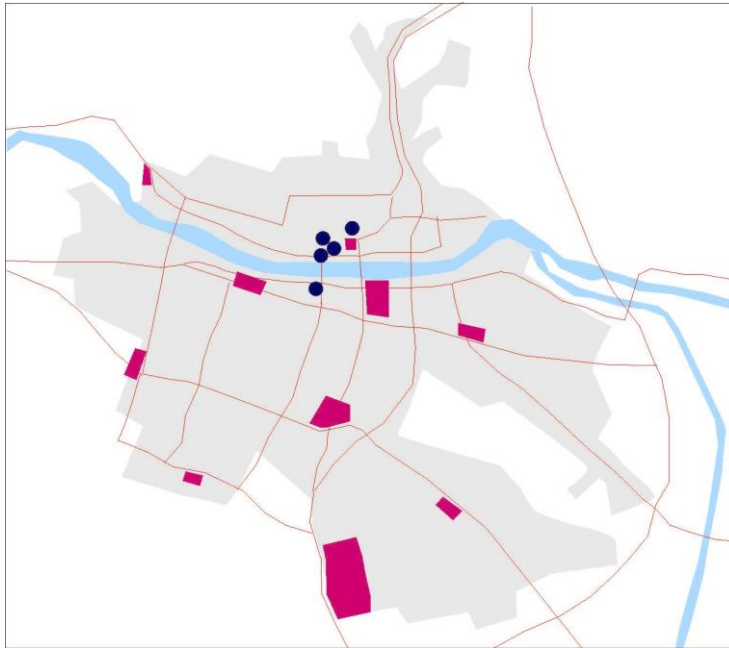
V predindustrijskem mestu je bila večina oskrbe skoncentrirana v mestnem središču in na mestnih vpadnicah, kjer so prevladovali specializirane trgovine in trgovine z mešanim blagom. V stanovanjskih območjih so bile še redke trgovine z mešanim blagom.

V drugi polovici 20. stoletja je bil najpomembnejši kraj oskrbe mestno jedro, vendar z drugo vrsto trgovin. Poleg specializiranih trgovin so bile najpomembnejše blagovnice. Oskrbeni pomen vpadnice se je postopoma zmanjšal.

Konec 20. stoletja mestno središče ni več najpomembnejši kraj oskrbe, skoraj enako pomembni so trgovski centri na robu mesta. Pomen vpadnic se jemočno zmanjšal, tudi oskrba v stanovanjskih delih mesta je nazadovala.

Območja oskrbe v Mariboru na začetku 20. stoletja, okoli leta 1970 in leta 2008

Razmestitev blagovnic in trgovskih centrov v Mariboru

Razmestitev industrije okoli leta 1920. 1960 in 2000

Proizvodna območja – od obrtnih delavnic do industrijskih con

Proizvodna dejavnost je v mestih močno zastopana že od daljnih začetkov nastanka mest. Čeprav proizvodnja v mestih ni nastala, temveč se je vanje preselila, so proizvodna območja pomemben del mestnega ustroja.

V srednjeveškem mestu so bile obrtne delavnice skoraj v vsaki trški hiši; v pritličju ali na dvorišču je bil proizvodni obrat, v nadstropju pa stanovanjski del. Ti proizvodni prostori so odgovarjali ročnemu delu, majhnim serijam in majhnemu številu zaposlenih. Kasneje, v času manufakture, se je proizvodnja organizirala v posebnih objektih, ločeno od stanovanj, vendar večinoma na dvorišču lastnikove hiše. Zato se tudi po obliki proizvodni objekti niso bistveno ločili od stanovanjskih.

Šele v času industrijske revolucije je prišlo do večjih teritorialnih sprememb v organizaciji proizvodne dejavnosti. Takrat je nastalo veliko novih proizvodnih obratov, ki so zaradi prostorske stiske v mestih in zaradi bližine stanovanj, nastali večinoma na robu mesta. Druga lokacija industrije so bila dvorišča stanovanjskih hiš, ki je najpogosteje bilo v lasti lastnika tovarne. Ta oblika je posledica rasti in širjenja obsega produkcije; obrtna delavnica se je vedno bolj širila in zavzemala vedno več prostora. Hkrati pa je razvoj mesta postopoma ogradił industrijska območja, ki so ostala ujeta v stanovanjskih predelih.

Temu se je prilagodila tudi razmestitev stanovanj delavcev. V prvem primeru so ob industrijskem obratu nastale delavske kolonije, v bližini tudi vila industrialca, v drugem primeru pa so delavci bivali v bližnjih večstanovanjskih hišah, ali v delavskih hišah, zgrajenih v posameznih uličnih blokkih.

Nastala je specifična oblika proizvodnih objektov; večinoma so bili izgrajeni iz opeke, večnadstropni, z velikim osrednjim prostorom, dvokapno streho in ograjeni z zidano ograjo. Podobni so bili velikim stanovanjskim objektom.

Z uveljavitvijo načel atenske listine (deklaracija o urbanističnem urejanju mest), se je industrija pričela iz mest seliti na obrobje v t.i. industrijske cone. To so velika območja industrijskih obratov, ki so lahko med seboj povezani tehnološko ali samo organizacijsko. Industrijska cona je več kot skupna lokacija različnih proizvodnih obratov, pogosto ima skupno blagovno znamko, posamezna podjetja imajo skupne servisne dejavnosti, oskrbo z energijo, varovanje okolja). (podobno konceptu nakupovalnega središča)

Značilna je mikro lokacija industrijskih con; praviloma ležijo ob zmogljivih prometnicah, železniški progi, zmogljivem infrastrukturnem omrežju in so z zelenim pasom ločena od stanovanjskih območij.

V tem času se je spremenila tudi podoba industrijskih objektov. Nizke proizvodne hale z lomljeno streho, deloma pokrito s steklom, so omogočale proizvodnjo za tekočim trakom in t.i. fazni tehnološki proces. Industrijski objekt ni več podoben stanovanjskemu ali javnemu, temveč je prilagojen proizvodnemu procesu.

Danes se t.i. lokacijsko elastična industrija seli v bližino stanovanjskih območij, objekti so podobni stanovanjskim hišam.

V obdobju deindustrializacije mest se pojavljata dve obliki lokacij proizvodnih dejavnosti:

1. dopolnjevanje (širjenje) obstoječih industrijskih con (green fields)
2. prestrukturiranje gradbene strukture (brown fields), ko na območju starih industrijskih obratov ali druge grajene strukture nastane novo proizvodno območje
3. nove lokacije proizvodnih dejavnosti

Upravne dejavnosti – od stanovanja do poslovne hiše

Z razvojem storitvenih dejavnosti, posebej v postindustrijski družbi, je ta sektor postal najmočnejši v mestu in mu daje tudi najvidnejši pečat. Poslovne hiše dominirajo v podobi mesta, v simbolnem mestu so nadomestile tovarne (in tovarniške dimnike).

Glavne poslovne dejavnosti izhajajo iz

- bank in finančnih institucij, borza
- svobodnih poklicev (zdravnik, odvetnik)
- industrijskih dejavnosti (zbornice in združenja, inženiring)

Prvi so v mestnih središčih delovali bankirji in svobodni poklici, kasneje so se sem preselile še industrijske dejavnosti, predvsem centrale velikih podjetij. Zaradi delitve dela je nastalo veliko novih poklicev, ki so svoje delovišče tudi našli v središčih mest.

Prostorski razvoj storitvenih dejavnosti je prešel tri oblike: stanovanje, stanovanjska hiša, poslovna hiša. Prvi bankirji in advokati (v 17. stoletju) so svojo dejavnost opravljali kar v stanovanjih, kjer je bil en prostor namenjen obiskovalcem. Kasneje so se iz večstanovanjskih meščanskih hiš izselili stanovalci, naselile pa so se storitvene dejavnosti. Največ storitvenih dejavnosti je nastalo v novozgrajenih objektih, večinoma v središču mesta in v bližini železniške postaje. Danes je število poslovnih hiš v središčih mest največje; zaradi ekonomičnosti teh dejavnosti, je pogosta gradnja stolpnic (nebotičnikov) in poslovnih četiri (Büro Stadt).

Literatura

Lichtenberger E.: Die Stadt – von Polis zur Metropolis. Primus Verlag. München 2002

Nakupovalna središča

Opredelitev pojma

Nakupovalna središča so območja, kjer so v enem ali večih stavbah skoncentrirani trgovski lokali različnih vrst, gostinske in storitvene dejavnosti. Ker so prvenstveno namenjena motoriziranim kupcem in obiskovalcem, so locirana na dobro dostopnih mestih ter imajo veliko površin, namenjenih parkiranju avtomobilov, bodisi odprtih ali v garažni hiši. So načrtno izgrajena/urejena, z oskrbnimi dejavnostmi za kratkoročno, srednjeročno, pa tudi za dolgoročno oskrbo. Običajno imajo skupno upravljanje ter skupno oglaševanje v javnosti. Od blagovnice in trgovske hiše se razlikujejo po večjem številu trgovskih lokalov in po velikosti, od drugih velikih specializiranih trgovin pa po vrsti blaga, ki je namenjeno široki potrošnji in srednjeročni oskrbi, od velikih samopostrežnih trgovin pa po lokaciji in večjem asortimentu blaga. Zaradi številnih prednosti, kot so boljša dostopnost, koncentracija različnih trgovin na majhnem prostoru, velika izbira blaga, daljši delovni čas, neodvisnost od vremenskih razmer, postajajo nakupovalna središča nova urbana vozlišča, kar pomeni, da imajo poleg oskrbne še socialno (postajajo območja socialnih stikov med ljudmi) in simbolno funkcijo (velikost in urejenost nakupovalnega središča postaja razpoznavni element mesta).

Klasifikacija nakupovalnih središč

Obstaja več vrst nakupovalnih središč, ki se med seboj ločijo ne le po velikosti, temveč tudi po vrsti, obliki, položaju (lokaciji glede na mestno središče) in obsegu ponudbe. Glede na vrsto nakupovalnih središč lahko razlikujemo:

1. hipermarket: to so velike samopostrežne trgovine z živili, pa tudi z mešanim blagom. Poleg osrednje samopostrežne trgovine je pogosto pod isto streho še nekaj manjših trgovskih in gostinskih lokalov.
2. velike specializirane trgovine: so velike blagovnice, ki ponujajo eno vrsto blaga, vendar v velikem asortimentu (npr. športne rekvizite in oblačila, avdio opremo, izdelke za hišo in vrt).
3. trgovski center imenujemo objekt, kjer je na skupnem prostoru in pod isto streho združenih več različnih trgovskih in gostinskih lokalov. Značilno je, da obstaja osrednja, večja trgovina (npr. samopostrežna ali tekstilna trgovina) ter množica manjših.
4. trgovski kompleks je območje kjer je več trgovskih objektov združenih v zaokroženo celoto. Objekti so med seboj povezani z dovoznimi potmi, običajno je skupno veliko parkirišče. Poleg trgovin za dnevno, srednjeročno in dolgoročno oskrbo so v objektih, ki tvorijo trgovski kompleks, pogosto še zabavišni park, kinodvorane (t.i. multiplex), dvorane za rekreacijo.

Nakupovalna središča določa še velikost prodajnih površin, saj se prav po tem, poleg velikega parkirnega prostora, ločijo od ostalih trgovin. Kriteriji za opredeljevanje nakupovalnega središča glede na velikost so po posameznih državah in glede na vrsto nakupovalnega središča zelo neenotni. V nemški planerski praksi je nakupovalno središče objekt ali območje z nad 10.000 m² trgovskih površin neto (Maier 1999), angleški normativ pa navaja 5000 m², za hipermarket pa 3000 m² (Mlynkiewicz 1998). Nakupovalna središča v ZDA, od koder ta pojav tudi izvira, se po velikosti ne morejo primerjati z evropskimi, saj so v povprečju trikrat večja; minimalna površina nakupovalnega središča znaša 40.000 m² (Weinke 1974). Za slovenske razmere, kjer je večina mest razmeroma majhnih, zato tudi nakupovalna središča niso prav velika, smo upoštevali 3000 m² kot minimalno površino, ki določa hipermarket oziroma veliko specializirano trgovino ter 7000 m² prodajnih površin za trgovski center in trgovski kompleks. Nakupovalna središča med 3000 in 10.000 m² prodajnih površin smo pojmovali kot mala, med 10.000 in 20.000 m² prodajnih površin srednje velika, tista z več kot 20.000 m² prodajnih površin pa smo imenovali velika ali "mega" nakupovalna središča.

Posredno se na velikost nanaša tudi klasifikacija, ki upošteva "gravitacijsko območje" nakupovalnega središča, pri čemer ločimo: nakupovalno središče sosedstva, dela mesta, celotnega mesta in regionalno pomembno nakupovalno središče.

Pomembna osnova za klasifikacijo nakupovalnih središč je njihov položaj. Ta je lahko v mestnem središču, na robu mestnega središča, v središčnem območju mestne četrti (mestnega predela), na robu mesta ter v obmestju. Upošteva je vpetost v gradbeno strukturo pa je relevantna predvsem razlika med nakupovalnim središčem, ki je integrirano, vpeto v

okoljski zazidan prostor in samostojnim, prostostoječim nakupovalnim središčem (običajno na robu mesta ali v obmestju). V literaturi lahko zasledimo tudi klasifikacijo nakupovalnega središča po floristični zasnovi, ki pa geografsko ni toliko relevantna. Najpogostejše oblike so: trakasto zasnovana nakupovalna središča, malli (velike hale), plazza (nakupovalno središče z osrednjim skupnim prostorom ali pasajo) in klaster (več trgovskih objektov).

Položaj v mestih

V grobem lahko razlikujemo tri območja najpogostejših lokacij:

- na robu mesta
- na robu mestnega središča
- v mestnem središču

Položaj je povezan z velikostjo oziroma vrsto nakupovalnega središča.

V večini mest so nakupovalna središča locirana na robu mesta, pojavljajo pa se še lokacije na robu trgovskega središča oziroma historičnega jedra, le v dveh mestih (Maribor in Velenje), je nakupovalno središče v mestnem središču. Zaenkrat v Sloveniji ni nakupovalnega središča, ki bi, po vzoru ameriških mest, bilo locirano v obmestju.

Veliko nakupovalnih središč je nastalo v zgradbah propadlih industrijskih podjetij na območjih industrijskih in skladiščnih con, le manjši del so novogradnje. Seveda je zato med njimi velika kvalitetska razlika. Prva so manj urejena, nekakšni provizoriji, v območjih povsem druge namembnosti kot je oskrba (večinoma skladiščne ali industrijske cone), druga pa se z atraktivno arhitekturo vklaplajo v gradbeno strukturo mesta. T.i. integrirana in samostojna nakupovalna središča so

Opazna je povezava med lokacijo in trgovsko verigo največje trgovine. Tuja trgovska podjetja so praviloma gradila nakupovalna središča na novo, zato so bolj urejena in privlačnejša. Kot primer prvega omenjamo Mursko Soboto, Bršljin v Novem Mestu, urejeno nakupovalno središče pa je v Velenju, Celju, posamezna v Ljubljani in Mariboru.

Dobra dostopnost je skupni imenovalac vseh lokacij. Vsa so v bližini avtocestnih vozlišč ali ob magistralnih ter regionalnih cestah.

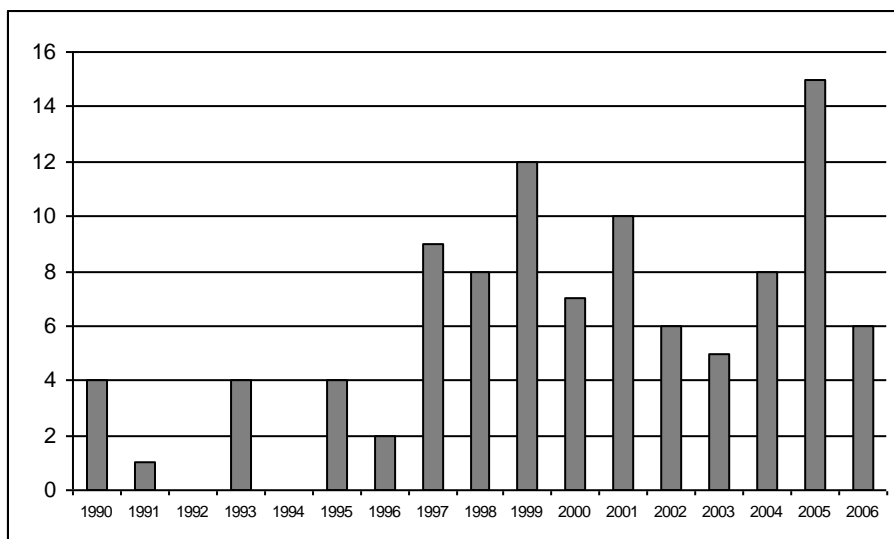
Le v treh nakupovalnih središčih je garažna hiša, sicer je parkiranju namenjen velik parkirni prostor na prostem s povprečno 200 do 250 parkirnišči.

Kljub izkušnjam iz razvitejših držav, po katerih nakupovalna središča, locirana izven mesta povzročijo praznjenje mestnega središča, nakupovalna središča še naprej nastajajo na robu mesta. Iz razmerja med letom nastanka in položajem je razvidno, da se delež slednjih povčuje, število nakupovalnih središč v središču mest pa je zanemarljivo majhno. Vzrok temu je predvsem hitrejši pričetek gradnje, nižja cena zemljišča in cenejša gradnja.

Čas nastanka

Nakupovalna središča v Sloveniji so nastala v 90 tih letih. Prva so se pojavila okoli leta 1993, največ jih je nastalo v letih 1997-1999. Sprva v preurejenih skladiščih, po letu 1995 pa kot novogradnje. Skupna površina prodajnih prostorov v nakupovalnih središčih se je iz slabih 10.000 m² leta 1990, povečala na 280.000 m² v letu 1999, kar je 25% vseh trgovskih površin v Sloveniji.

(1918 – prva samopostrežna trgovina v ZDA, 1960 – prva samopostrežna trgovina v Sloveniji (Ljubljana), 1970 – prvi hipermarket v Franciji)

Velikost

Povprečna velikost nakupovalnega središča v srednje velikem slovenskem mestu je med 7.000 m² in 9.000 m² trgovske površine. Povprečna velikost Merkatorjevih hipermarketov znaša 2500 m². V večjih mestih so nakupovalna središča veliko večja; BTC, največje nakupovalno središče v Ljubljani in v Sloveniji, meri 50.000 m², Euro park v Mariboru meri 25.000 m². V Sloveniji je 7 "mega" nakupovalnih centrov, s trgovsko površino nad 20.000 m², in sicer v Ljubljani (5), Mariboru in Celju. Šest večjih nakupovalnih središč v Ljubljani obsega skoraj toliko kot polovica trgovskih površin v širšem mestnem središču!

Struktura trgovin

Iz tujih izkušenj vemo, da se je od prvih nakupovalnih središč do danes, struktura trgovin precej spremenila. Sprva so prevladovali velike trgovine z malodane monofunkcionalno ponudbo blaga, kasneje se je pojavilo več storitvenih dejavnosti, specializiranih trgovin in butičnih prodajaln, s čemer se je povečala raznovrstnost ponudbe.

To velja tudi za slovenska nakupovalna središča, kjer sta struktura trgovin in ponudba blaga zelo podobni. Prevladujejo trgovine z oblačili, živili, obutvijo, športnimi rekviziti, sledijo drogerije, trgovine za otroke ter trgovine z artikli za dom in vrt. Struktura trgovin je namenjena dnevnim in srednjeročnim, manj pa dolgoročnim potrebam. Specializirane trgovine (npr. oblačila znanih proizvajalcev, umetnine, knjigarne) so redke. Od 52 vrst trgovin, kolikor smo jih evidentirali v nakupovalnih središčih, jih dobro polovico najdemo v vsakem (večjem) nakupovalnem središču.

Posledice

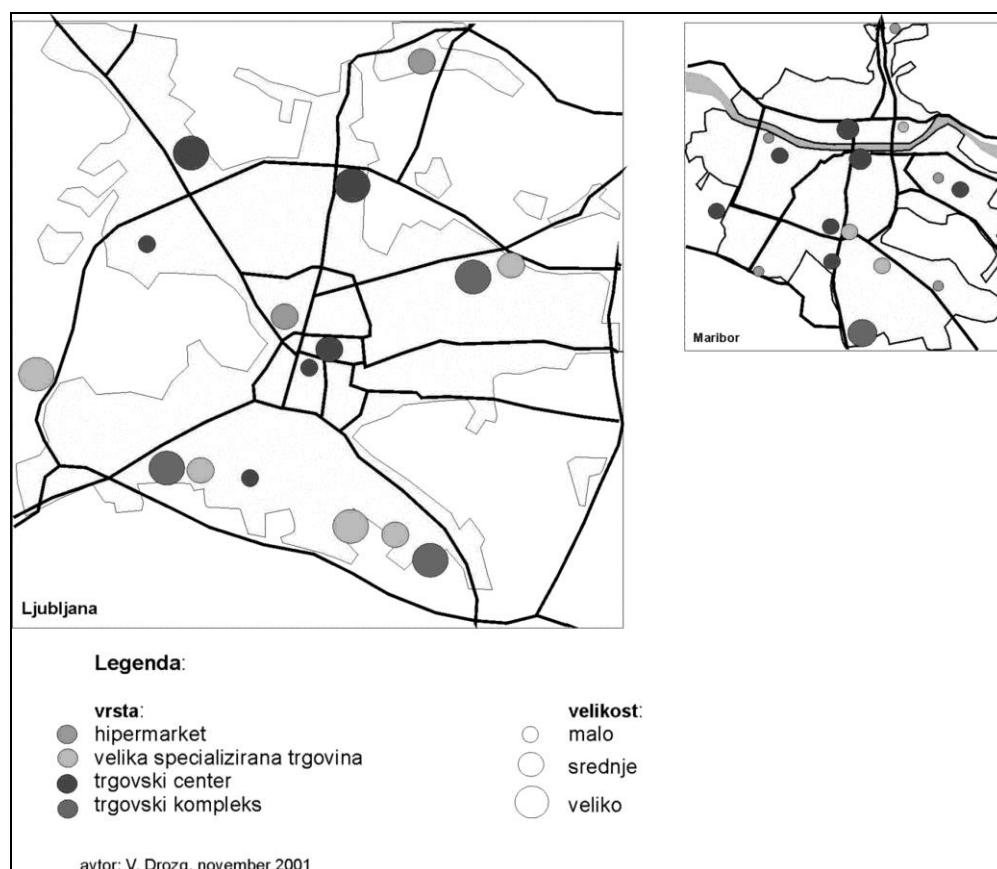
Posledic nakupovalnih središč na strukturo mestnega središča zaenkrat ni mogoče objektivno oceniti, saj pravi učinki še niso vidni. Pri vrednotenju pa je zaenkrat potrebno upoštevati naslednje:

1. po besedah vodilnega moža največje slovenske trgovske družbe, se promet v številnih trgovinah po izgradnji nakupovalnega središča ni zmanjšal. Z nakupovalnimi središči se je namreč izboljšala ponudba blaga, kar je številne kupce odvrnilo od nakupov v sosednjih državah (Italiji in Avstriji) (DELO). V nekaterih nakupovalnih središčih je zaznaven pomemben delež kupcev iz sosednje Hrvaške in Madžarske (Murska Sobota, Brežice, Krško, delno Maribor).
2. V historičnih jedrih številnih mest je opazno zapiranje trgovin, še bolj pa sprememba strukture trgovin. Tako je bilo v mestnem središču Maribora leta 1992 21 samopostrežnih trgovin, leta 1998 pa le še 4 – zaradi razvoja trgovske mreže in spremenjenih nakupovalnih navad, so se trgovine z živili preselile v stanovanjska območja. V mestnem središču pa je zaznaven porast specializiranih trgovin ter gostinskih lokalov. Številnih zaprtih trgovin v mestih središčih ne moremo kar pripisati posledicam nakupovalnih središč, trgovski lokali zapirajo vrata tudi zaradi nerešenih lastninskih in najemnih razmerij, povezanih z denacionalizacijo.
3. Opažamo, da se trgovsko območje v številnih mestnih središčih ne širi. Nasprotno, ulice s trgovskim značajem so vedno bolj omejene na najožje središče mesta, vpadnice in

središča posameznih mestnih predelov. Delno je vzrok temu tudi konkurenca nakupovalnih središč. V razvitejših državah

Brez dvoma so nakupovalna središča velika konkurenca trgovski ponudbi v mestnih središčih. Ne le zaradi številnih prednosti, ki so bliže sodobnemu načinu življenja, trgovci v mestnih središčih se težko upirajo profesionalni, marketinško naravnani ponudbi velikih trgovin. Predpostavljamo lahko, da bodo mestna središča v veliki meri izgubila trgovski značaj ali pa se bo ta spremenil v smislu ponudbe ekskluzivnega blaga, prevlade storitvenih dejavnosti. Morda bodo središča srednje velikih in malih mest postala atraktivnejša za bivanje. Drugi scenarij razvoja napoveduje prilagajanje mestnih središč nakupovalnim navadam v smislu enotnega odpiralnega časa, agresivnejšega trženja, skupne ponudbe, enostavnejšega parkiranja.

Zaradi varovanja dosežene stopnje oskrbe, aktivnosti v mestnih središčih, postavljajo razvite države zakonske omejitve za širjenje nakupovalnih središč, s čimer želijo preprečiti popolno komercializacijo obmestij ter praznjenje mestnih središč, razraščanje suburbanizacije in motorizacije.

Prireditve kot dejavniki razvoja mest (na primeru Slovenije)

Uvod in opredelitev pojma

Johan Huizinga, nizozemski zgodovinar, je med temeljne življenjske potrebe prišteval igro, ki je zato vpeta v vse plasti in faze življenja. Pojavlja se v različnih oblikah: kot zabava, manifestacija, igra v ožjem pomenu besede, druženje, tekmovanje. Tudi mesto kot človekovo bivalno okolje ima številne prostore, ki so namenjeni tej dejavnosti. Gledališča, javne odprte površine, športna igrišča, prostori za raznovrstne prireditve, vse to in še več, je namenjeno najrazličnejšim oblikam iger. Ali obstaja bistvena pomenska razlika med antičnim kolosejem in sodobnim nogometnim igriščem, med srednjeveškimi procesijami, ceremoniali, viteškimi igrami ter novodobnimi paradami, povorkami in happeningi? Najbrž ne, saj kot pravi Wittver, je bilo mesto zmeraj kraj blišča in zabave, kjer se je izživil "hommo ludens" (Wittver 2001 :150).

Prireditve (angl. events) so oblike družabnega življenja v mestih. V družbi storitvenih dejavnosti so postale še več kot to. Snovalci prireditev so iz povsem gospodarskih razlogov, posegli na številna področja družabnega življenja – od zabavnoglasbenih prireditev, do "street basketa", od športnih prvenstev do reklamnih akcij za nove izdelke. Prireditve so zelo številne in najrazličnejših vrst. Organizirajo jih trgovci, podjetniki, mestna uprava – vsi v prireditvah vidijo poslovni interes, saj imajo tovrstne dejavnosti tudi gospodarski pomen. Zabava, igra in druženje so povezani s prehrano, pijačo, organizacijo, varnostjo, prevozom, nastopajočimi. Za številna mesta je organizacija prireditev pomemben vir dohodkov, ustvarjanje imidža, zadovoljevanje potreb prebivalcev in širjenje gospodarske dejavnosti. Za mnoga mesta pomenijo prireditve način oživljanja starih mestnih jeder, nekakšno reurbanizacijo središč, napram razvoju obmestij. Za velika podjetja ali skupine podjetnikov je prireditev tudi način trženja izdelkov. Med prireditvami se tako vrstijo promocijske dejavnosti, reklame, prezentacije, raznovrstno nagovarjanje kupcev oziroma ciljnih skupin obiskovalcev.

Prireditve v mestih definira Maier kot enkratne (občasne), po vsebini posebne (izjemne) dogodke, ki se ne pojavljajo večkrat zapored (npr. tedensko ali mesečno) (Maier 2001 :211). Säfken dodaja, da so prireditve načrtovan (insciniran) dogodek, z bolj ali manj določenim smotrom, za katerega je značilna emocionalnost, visoka stopnja doživljanja in scenografija (Säfken 1999 :9). Dodali bi lahko, da se prireditve praviloma odvijajo na javnih odprtih površinah in da so namenjene širokim množicam, ne le ozkemu socialnemu sloju ali ozki interesni skupini posameznikov. V prvi vrsti so namenjene zabavi, načinu preživljanja prostega časa, ne pa izobraževanju in vrhunskim kulturnim užikom. Ključne značilnosti prireditev so: izjemnost, redkost, zabavnost, množičnost, izvajanje na javnih odprtih površinah; v podjetniškem smislu še: informativnost, motivacija, komunikacija, vzpodbujanje prodaje.

Ločimo lahko naslednje vrste prireditev: zabavno glasbene, kulturne, športne, etnološke. Glede na ekonomski zanačaj pa je relevantno razlikovati med komercialnimi (predstavljanje ali reklamiranje novih izdelkov) in nekomercialnimi prireditvami.

Iz vidika geografije so pomembne gospodarske in prostorske posledice prireditev, pa tudi njihov vpliv na image mesta. Spoznavanje prireditev je usmerjeno na naslednje vsebine:

- realizacija in značilnosti prireditev, konceptualna izhodišča, obisk, organizacijska struktura, financerji in sponzorji
- učinki prireditev na razvoj mest, gospodarske posledice in image mesta, sodelovanje med organizatorji in krajani
- načrtovanje, raziskovanje možnosti za nove prireditve

Prireditve v slovenskih mestih

Slovenska mesta so razmeroma mala, zato se obseg prireditev ne more primerjati s tistimi v tujini. Vendar je stopnja terciarizacije slovenske družbe dosegla že tak obseg, da so podjetniki primorani iskati nove priložnosti za ponudbo svojih storitev. Prireditve v mestih so ena od možnosti za širjenje ponudbe in pridobivanje dohodka. Prireditev v slovenskih mestih je razmeroma veliko, v letu 2001 smo jih našli 86. Zato se postavlja vprašanje, kako prepoznati tiste, ki ustrezajo prej postavljeni definiciji. Upoštevali smo naslednje kriterije:

- občasnost prireditve, ki ni redna, temveč se odvija redkeje, morda enkrat letno;
- množičnost; namenjena je najširšim množicam, vseh starostnih in interesnih skupin

- odvija se na večih prizoriščih in ni vezana samo na en prireditveni prostor
- lahko ima zabavni, tekmovalni ali komercialni značaj

Ker je prireditev, ki ustrezajo tem kriterijem še vedno veliko, navajamo samo nekatere, tiste najodmevnejše in najbolj množične:

Prireditve v slovenskih mestih (največje), 2002

mesto	prireditev
Ljubljana	Noč v stari Ljubljani
	Ljubljanski poletni festival
	Pohod okoli Ljubljane
	Kresovanje na Rožniku
Maribor	Festival Lent
	Dnevi cvetja
	Rekreativni vikend
Radenci	Maraton treh src
Celje	Knežje mesto
Portorož	Melodije morja in sonca
Izola	Ribiški praznik
Ptuj	Pustni karneval
Cerknica	Pustni karneval
Laško	Pivo in cvetje
Ribnica	Ribniški praznik
Slovenija	Teden knjige
Slovenija	Mesec muzejev
Slovenija	Dan brez avtomobila
Slovenija	Veter v laseh
Slovenija	Imago Sloveniae

Poleg teh obstaja še veliko etnoloških prireditev, povezanih z lokalnimi običaji (npr. dobrote slovenskih kmetij na Ptuju, suha roba v Ribnici, kravji bal v Bohinju), festivalov (v Radovljici, Brežicah, Piranu, jazz festival v Ljubljani, Portoroška noč v Portorožu), športnih prireditev (veslaško tekmovanje na Bledu, smučarski skoki v Planici, tekmovanje za pokal Vitranc v Kranjski gori, tekmovanje za zlato lisico v Mariboru), otroških prireditev (Pikin festival v Velenju), številni sejmi (v Celju, Kranju, Ljubljani), ki imajo večinoma regionalni pomen.

Značilnosti prireditev:

- Prevladujejo komercialne prireditve zabavno glasbenega značaja. Gre za množično zabavo na mestnih ulicah, ki jo spremljajo še družabne prireditve ter ponudba hrane in pijače.
- Veliko je tudi nekomercialnih - animacijskih prireditev z izraženo kulturno ali športno vsebino, skozi katero skuša prireditelj opozoriti ali vzbuditi zanimanje ljudi za določeno dejavnost (npr. propagiranje rekreacije z akcijo Veter v laseh (s športom proti drogi), vzpodbujanje zanimanja za knjigo z Dnevi knjige, reklamiranje muzejev v Mescu muzejev. Te prireditve organizirajo državne institucije in se odvijajo v vseh večjih mestih.
- Večina prireditev nima zelo izraženega marketinškega ali komercialnega naboja. Tudi niso del urbanega ali regionalnega marketinga, najbrž je stopnja tržne naravnosti gospodarstva v Sloveniji še premalo razvita. Prireditev komercialnega značaja, npr. promocij in reklamiranja novih izdelkov, je razmeroma malo. Tiste redke večinoma organizirajo velike multinacionalne družbe (npr. Coca-Cola s t.i. "košarko na prostem" (street basket), Inter Spar, Renault). Za prizorišče večinoma služi funkcionalno zemljišče nakupovalnega središča, le redkokdaj tudi javna površina v središču mesta. Eno tovrstnih prireditev je pripravil avtomobilski koncern Renault ob promociji novega vozila Renault Megane v središču Ljubljane.
- število prireditev se po mnenju organizatorjev zmanjšuje. Število zabavnoglasbenih prireditev nekoliko narašča, manj pa je komercialnih prireditev, ki jih organizirajo podjetja za promocijo svojih izdelkov (napram razmeram izpred 5 let). Tudi število nekomercialnih prireditev je manjše, kot je bilo pred nekaj leti.

- Večino prireditev organizirajo lokalna turistična društva skupaj z občino. Pogosto se kot organizator pojavljajo državne institucije (Ministrstvo za kulturo) ali podjetniki oziroma gospodarske organizacije, ki prireditev organizirajo kot lastno promocijsko dejavnost. Nekaj prireditev pa organizirajo ustanove iz področja kulturne dejavnosti (Narodni dom v Mariboru).
- Financiranje prireditev, ki niso komercialnega značaja je v rokah Ministrstva za kulturo RS, občin in sponzorjev. Večinoma pa organizator pridobi sponzorje, ki prevzamejo del finančnih obveznosti, v zameno za reklamo njihove dejavnosti ali trženja proizvodov.
- Največ prireditev je poleti. Po eni strani zato, ker se večinoma organizirajo na prostem, pa tudi, ker so mnoge združene s turistično ponudbo posameznega kraja. To še posebej velja za prireditve v obalnih mestih in zdraviliških krajih.
- Največ prireditev je v Ljubljani, sicer pa se skoraj v vsakem slovenskem mestu odvija vsaj ena. Nekatere med njimi imajo regionalni ali celo državni pomen, npr. kurentovanje na Ptuj, Ljubljanski poletni festival, Portoroška noč, festival Pivo in cvetje v Laškem, festival Lent.
- Večina obiskovalcev prihaja iz istega kraja in njegovega zaledja (okolice). Po mnenju organizatorjev, pritegnejo obiskovalce iz drugih regij samo največje prireditve. Žal se podatki o obiskovalcih sistematično se ne zbirajo.
- Prostorski učinki večine prireditev so majhni, omejeni na ureditev prireditvenega prostora, večinoma pa imajo zgolj začasni značaj. Po koncu prireditve jih ni več opaziti. V nekaterih primerih se je zaradi prireditve izvajala prenova dela mesta ali prireditvenega prostora.
- Ekonomski učinki večine prireditev so večji, vendar predvsem posredni in jih je težko ovrednotiti. Potrditev za to je že dejstvo, da se redno prirejajo, da so dokaj pogoste in da se na razpis za sodelovanje pri izvedbi prireditve prijavi več podjetnikov, kot jih je organizator pripravljen sprejeti.
- Večina prireditev oblikuje image mesta. Posamezna mesta postajajo prepoznavna tudi po svojih prireditvah, tako Turistična zveza Slovenije reklamira festivalsko dejavnost kot posebno obliko turistične ponudbe slovenskih mest. Predvsem festivali (npr. Ljubljanski poletni festival, mariborski Lent, festival Morja in sonca, festival Pivo in cvetje) so nekakšni stebri turistične dejavnosti v omenjenih mestih.

mestna renta

Razmestitev centralnih dejavnosti temelji na dostopnosti in velikosti gravitacijskega zaledja. Območja, ki so lažje dostopna in ležijo ob križiščih pomembnih prometnic so primerna za namestitvev oskrbnih in storitvenih dejavnosti. To zakonitost pojasnjuje von Thunenova teorija:

od središča mesta (prostora) proti obrobju se zmanjšuje intenzivnost rabe zemljišč. V središču so dejavnosti, ki živijo od prodaje in nakupa dobrin, na obrobju mesta pa je tovrstnih dejavnosti manj. Vzrok temu je dostopnost in s tem povezana najemna cena zemljišča. (Podobno velja tudi za podeželje: intenzivnost rabe zemljišč se zmanjšuje od središča kmečkenga gospodarstva navzven (vrtovi – gozd)).

Posledica tega je specifična raba zemljišč v mestih; v središču so dejavnosti, ki za svoj obstoj potrebujejo pogosto izmenjavo dobrin (nakup in prodajo), ker ustvarjajo večji dohodek, plačujejo tudi višje najemnine za zemljišča. Ker si višje najemnine lahko privoščijo samo dejavnosti, ki ustvarjajo večji dohodek, se le te naseljujejo v središčih, ostale pa na robu mesta.

Danes, ko je potovanje do mestnega središča zamudnejše, se oskrbne in storitvene dejavnosti selijo na rob mesta, zato se isti efekt pojavlja tudi tam. Območja ob križiščih avtocest in mestnih vpadnic zasedajo nakupovalna središča, oz. oskrbne in storitvene dejavnosti.

Mestna renta pomeni (najemno) ceno zemljišča. Na določeni lokaciji se bo razvila tista dejavnost, ki prinaša najvišji dohodek oz. ki ustvarja najvišjo rento (Maier 1995: 127; Franck 1992: 31). To pomeni, da lokacija zemljišča v osnovi določa njegovo namembnost in (posredno), njegovo potencialno vrednost. Richard Hurd: "Ker je vrednost zemljišča odvisna od rente, renta od lokacije, lokacija od primernosti prostora, primernost pa od oddaljenosti od središča, sledi, da je vrednost zemljišča odvisna od oddaljenosti (od središča (le-teh pa je več vrst...)." (cit. po Carter 1995: 136).

Vrednost zemljišča in višina mestne rente je odvisna od lokacije in komunalne opremljenosti. To posredno določa tudi izrabo zemljišč: na območjih, ki so lokacijsko pomembnejša (ugodnejša) se nahajajo dejavnosti, kjer se kapital hitro obrača in ki prinašajo ustrezni dohodek. Mestna renta tako posredno določa ustroj mesta in namembnost površin. V obmestju so zato velika nakupovalna središča, skladišča, trgovine na veliko; v središču pa specializirane trgovine, kjer je dodatek na osnovno vrednost blaga velik.

<lokacija je geografska kategorija, dostopnost>

Mestna renta je pomemben element urbanističnega urejanja in zemljiške politike.

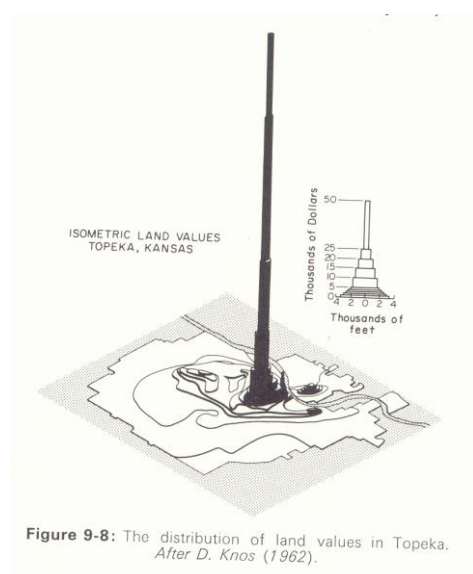

Figure 9-8: The distribution of land values in Topeka.
After D. Knos (1962).

Socialna zgradba mesta

Opredelitev pojma

Pri socialni zgradbi mesta gre za diferenciacijo prostora, ki je posledica socialnih značilnosti družbe oziroma socialnih razmer, v kakršnih živijo prebivalci mest. (Socialna zgradba mesta pomeni neenako razmestitev socialnih skupin in socialnih slojev po območju mesta.)

Mesto je prostor, kjer na razmeroma malem območju živi veliko ljudi. Med njimi prihaja do posebnih odnosov, ki so posledica življenja v skupnosti. Hkrati pa ti odnosi generirajo nova socialna razmerja med člani skupnosti. Mesto ni samo **rezultat** socialnih razmerij, temveč tudi **generator** novih socialnih razmerij.

Za socialno zgradbo mesta so ključni trije pojmi:

1. socialna diferenciacija,
2. prostorska diferenciacija
3. teritorialna in funkcijska povezanost članov socialnih skupin oziroma skupnosti

1. Socialna skupnost je bolj ali manj heterogena. Eden od vzrokov tega je neenakost, ki je posledica delitve dela. Delitev dela pomeni delitev funkcij (pristojnosti, zadolžitve), ob hkratnem sodelovanju med člani skupnosti; oboje je usmerjeno k skupnemu cilju (preživetju, zagotavljanju eksistence). Vsi ljudje nimamo sposobnosti za opravljanje vseh del, zato so dela različno vrednotena. Dela, ki zahtevajo posebne sposobnosti in znanja so plačana več in bolje, kakor dela, ki jih lahko opravlja veliko ljudi.

Delitev dela je eden od izvorov socialne diferenciacije (neenakost ljudi). Po Durkheimovem mnenju, prostorska bližina (t.j. gostota poselitve) in velikost skupnosti najpomembneje določata obseg delitve dela. Šele ob določeni velikosti skupnosti se vzpostavi potreba po delitvi dela. Prav tako se šele ob določeni gostoti pojavi delitev dela, kar je eden od vzrokov socialne diferenciacije. V nadaljevanju pa delitev dela povzroča večjo gostoto poselitve (oziroma števila delovnih mest). Zato je delitev dela najintenzivnejša v mestih oziroma v urbanih družbah. (med značilnostmi urbanih družb se najpogosteje pojavljajo prav gostota, velikost in heterogenost).

Drugi izvor socialne heterogenosti (diferenciacije) je po Marxu v lastnini (proizvajalnih sredstev), po Dahrendorfu v neenaki razmestitvi redkih dobrin (npr. znanja, kapitala, nepremičnin), po Pearsons u v različnem vrednotenju (plačilu) posameznih položajev oziroma delovnih mest. V vseh primerih je neenakost posledica težnje po ohranjanju družbenih norm, ki so naravnane k delovanju gospodarskega sistema (povečevanje dohodka) in pridobljenih pravic iz lastnine materialnih sredstev (civilno pravni sistem temelji na neodtujljivosti lastnine in na pravicah, ki izhajajo iz nje). Socialna heterogenost, ki iz tega izhaja, pomeni socialne razlike med posamezniki, člani skupnosti.

Socialne razlike temeljijo tudi na družbenih vrednotah in predsodkih, zato so zelo inertne, trdno zakoreninjene v psihi ljudi in v družbenem sistemu. Lahko so ekonomske (nezaposleni, študenti, revni, samski), socialne (etnične manjšine, begunci, fizično in psihično prizadeti) in pravne (ilegalni imigranti, kriminalci, pravice moških in žensk, prostitutke). Prehodi med posameznimi socialnimi statusi so odvisni od velikosti skupnosti, njene odprtosti in tolerantnosti, pa tudi od pravno zagotovljenih pravic posameznikov (t.i. človekove pravice). V nasprotnem primeru so posledice stigmatizacija posameznikov in socialnih skupin, marginalizacija, neenakopravnost, ekonomsko izkoriščanje, socialna izolacija in nezmožnost družbene integracije. Pri tem so posebej izpostavljeni pripadniki manjšine (znotraj večine) in pripadniki alternativnih gibanj.

2. Socialna diferenciacija povzroča prostorsko diferenciacijo. Vzrok temu je težnja (potreba) po teritorialnem (in funkcionalnem) povezovanju članov istih socialnih skupin. Pripadniki iste veroizpovedi ali iste narodnosti se teritorialno (še pogosteje pa funkcionalno) povezujejo zaradi istega načina življenja, občutka povezanosti s skupnostjo in istih vrednot. Pripadniki istega socialnega sloja se teritorialno (in funkcionalno) povezujejo zaradi podobnega načina življenja, socialnega položaja in zaradi podobnega vrednotenja bivalnega okolja. Tako nastajajo soseške, v katerih živijo pripadniki narodnostnih manjšin, pripadniki srednjega

socialnega sloja; tako nastajajo deli mesta, ki imajo pozitiven image, lokali, kamor zahajajo določeni socialni sloji, ipd.

Razlike v socialnem položaju posameznikov se najbolj kažejo v načinu bivanja (velikost in opremljenost stanovanja) ter v kvaliteti bivalnega okolja (kvaliteta bivalnega okolja pomeni stopnjo opremljenosti stanovanjskega območja z dejavnostmi, ki so namenjene zadovoljevanju človekovih potreb, ekološko obremenjenost in urejenost območja). Stanovanje oziroma stanovanjsko območje je poleg življenjskih navad in socioekonomskih značilnosti prebivalstva ključni pojem socialne zgradbe mesta.

Socialne razlike se odražajo v različni opremljenosti in urejenosti stanovanjskih območij.

- z naraščajočo socialno diferenciacijo narašča tudi diferenciacija prostora.
- z naraščajočo socialno diferenciacijo se povečujejo razlike v opremljenosti prostora (oskrbne in storitvene dejavnosti, infrastruktura)
- posledica delitve dela je ločitev kraja bivanja od kraja dela
- zaradi naraščajočega števila mestnega prebivalstva, vedno večje delitve dela in povečanega tempa življenja, se povečuje potreba po mestoslužnih dejavnostih, s tem pa nastaja množica novih, tudi slabo plačanih poklicev in delovnih mest, kar povečuje socialno diferenciacijo
- posledica socialne in prostorske diferenciacije je naraščajoča potreba po komunikaciji in komunikacijski infrastrukturi, transportu blaga in ljudi.

3. Človek je socialno bitje, kar pomeni, da potrebuje socialno okolje, v katerem se prepoznava, v katerem zadovoljuje svoje socialne potrebe. Povezuje se v t.i. socialne skupine, to so skupine ljudi, ki imajo podobne nazore, podobno razumejo in vrednotijo življenje in zato tudi podobno reagirajo v prostoru. Pripadniki iste socialne skupine se teritorialno in/ali funkcionalno povezujejo. Teritorialno se povezujejo na nivoju soseske oziroma ožjega bivalnega okolja (ulice, stanovanjskega bloka, soseske). Te ljudi povezuje interes, ki se nanaša na urejanje bivalnega okolja. Če se teritorialna povezanost dopolnjuje s funkcionalno, je integriranost posameznikov zelo tesna (npr. v soseskah, kjer živijo prebivalci iste veroizpovedi, narodnosti in materialnega položaja). Druga oblika socialnega povezovanja se odvija med posamezniki, pri čemer pa ni odločilna teritorialna bližina, temveč skupni (življenjski) interesi in zadovoljevanje socialnih potreb. V socialne stike stopajo ljudje, ki stanujejo na različnih delih mesta, vendar imajo skupne interese po druženju (osebne in sorodstvene vezi, profesionalne vezi). Tako se oblikuje poseben t.i. socialni prostor. To je območje uprostorjenih socialnih stikov (socialnega delovanja).

teorija	Elementi diferenciacije	Pojavne oblike
Socialna ekologija	Rezidualna, etnična, verska segregacija	Socialne enote – mestne četrti, ulice
Socialna geografija	Socialne skupine	Socialni prostor
Teorija socialnega delovanja	Življenjski stil	

Elementi socialne zgradbe

Elementi, ki določajo socialno zgradbo mesta so:

1. demografski: starost, nacionalnost, izobrazba, veroizpoved
2. ekonomski: prihodki in s tem povezan materialni položaj posameznika in gospodinjstva, poklic, mobilnost, aktivni-vzdrževani
3. higijenski: zdravstveno stanje, kriminaliteta, delikvence
4. življenjski stil: način bivanja, dela in preživljanja prostega časa. Kaže se v opremi stanovanja, rekreativnih navadah, nakupovalnih navadah; običajno je povezan z socialnim položajem (življenjski stil srednjega sloja, višjega sloja, ...)

Socialno zgradbo mesta prikazujemo s: (sistemski, strukturni, teritorialni, genetski vidik)

1. definiranjem socialnih skupin in življenjskih stilov: DINKS, elita, otroci, starostniki, brezdomci, tujci, alternativna gibanja
2. območji delovanja in bivanja socialnih skupin: nacionalno homogena območja, območja socialnih slojev, območja iste verske pripadnosti; središče mesta, obmestje, naselja na podeželju

3. socialnimi procesi (transformacije mestnega prostora): segregacija, gentrifikacija, diferenciacija, mobilnost, demografski razvoj

Primer k tč. 2:

Ali bivalne razmere v različnih delih mesta različno vplivajo na socializacijo in način življenja mladih ljudi?

Kot ugotavljajo sociologi, bivalno okolje močno vpliva na vzgojo mladega človeka, njegovo socializacijo, sistem vrednot, še posebej v času, ko je del vzgoje prenešen od družine na javne institucije (šola, društva) in ko vpliv družine in družinskega življenja slabi. Vedno več informacij vzgojnega tipa pridobiva mladostnik iz okolja, v katerem živi.

Glede "prijaznosti" okolja do mladostnikov lahko razlikujemo tri območja:

1. mestno središče

Zanj je značilna velika socialna diferenciacija in heterogenost – od luksuznih trgovin in hotelov, do nočnih klubov in zapuščenih stanovanjskih hiš; od premožnih ljudi do brezdomcev. Zaradi večje fluktuacije prebivalcev, mladi težje vzpostavijo trajnejše kontakte s sovrstniki, hkrati pa so bolj izpostavljeni negativnim stranem mesta – dostop do drog, kriminalnega podzemlja, nočnega življenja, je lažji, kot za vrstnike iz obmestja. Koncentracija dejavnosti, ki so namenjene mladim je v mestnem središču večja kot v obmestju, dostopnost do večine dejavnosti "prostega časa" je boljša.

2. obmestje

Življenje v obmestju prinaša možnost trdnejših socialnih stikov, vendar je obmestje zaenkrat slabše opremljeno z družbeno infrastrukturo, ki jo mladi iščejo (klubi, diskoteke, kavarne). Poleg tega je dnevno migriranje v šolo (v regionalno središče) časovno zelo obremenjujoče, kar zmanjšuje količino prostega časa za druženje z vrstniki in pristočasovne dejavnosti, pa tudi za družinske stike. Kljub veliki mobilnosti mladih, je "ponudba" vrstnikov in dejavnosti v obmestju manjša, kakor v mestu.

3. naselja na podeželju

Čeprav prave razlike v načinu življenja na podeželju in v mestu ni več, so razlike v podeželskih in urbanih socialnih skupnostih pa še očitne. Mladi na podeželju se soočajo s tesnejšimi socialnimi stiki, kakor mladi v mestu, zato je proces socializacije kvalitetnejši. Na podeželju je manjša ponudba družbene infrastrukture, kar mlade lahko omejuje v zadovoljevanju njihovih interesov. Opazno je, da se pristočasovne dejavnosti mladih na podeželju materialno in finančno manj zahevne kakor pri mladih v mestu.

Prostorske značilnosti socialne zgradbe mesta

Z razvojem mesta se spreminja socialna struktura prebivalcev in njihova prostorska razmestitev. V preteklosti so v središču mest prebivali socialno najmočnejši sloji prebivalcev, proti robu pa se je socialna struktura slabšala. Danes so razmere drugačne: večji del elit se je preselil na obrobje, v obmestje, v središču pa so se naselili socialno najšibkejši sloji.

Spremenilo se je tudi demografsko težišče mesta. V preteklosti je bilo najgosteje naseljeno širše mestno središče, proti robu mesta pa se je gostota zmanjševala. Danes je obratno; demografsko težišče mesta se je prestavilo na rob mesta oziroma v obmestje, izpraznjena stanovanja v središču pa so zasedle dejavnosti terciarnega in kvartarnega sektorja. Razmestitev stanovanj in razmestitev delovnih mest prav tako kažeta socialno prostorsko strukturo mesta. V središču je več delovnih mest, kakor stanovanj, zato je območje živo čez dan, na robu mesta in v obmestju pa prevladujejo stanovanja nad delovnimi mesti. Posledica je različna sociodemografska dnevna in nočna slika mestnega središča in obmestja.

Socialno prostorsko diferenciacijo mesta, ki je posledica socialne diferenciacije, lahko ponazorimo z naslednjimi elementi:

Razdalja ni samo element fizičnega prostora, temveč ima tudi socialni pomen. V socialni zgradbi mesta sta pojma povezana

- večja kot je socialna razdalja med posamezniki, večja je tudi prostorska oddaljenost med njimi.
- večja kot je prostorska oddaljenost med socialnimi skupinami, manjša je tolerantnost
- boljša dostopnost, večja vrednost stavbnih zemljišč

- z mobilnostjo se povečuje dostopnost. Ljudem, ki niso mobilni, so npr. bolj oddaljena delovna mesta, nedosegljiva.

Velikost: od velikosti skupnosti je odvisna intenzivnost socialnih odnosov, pa tudi njihova vsebina.

- večje število prebivalstva, večja raznolikost in individualizacija
- tekmovalnost in formalni mehanizmi socialne kontrole nadomeščajo primarne odnose, temelječe na zaupanju
- večje število prebivalstva, večja specializacija in višja stopnja delitve dela
- anonimnost in razdrobljenost socialnih stikov se povečujeta z velikostjo mesta
- z velikostjo skupnosti se povečuje njena heterogenost
- večja heterogenost, večja tolerantnost med posamezniki
- heterogenost podira rasne in etnične predsodke
- socialni stiki in odnosi postajajo vse bolj omejeni na lokalno ali funkcionalno skupnost. Anonimnost in depersonalizacija javnega življenja narašča.

Gostota

- večja gostota zazidanosti (poseljenosti) intenzivira učinke velikosti mesta
- večja gostota, večja tolerantnost do drugih
- zaradi izogibanja bivanja v večjih gostotah prostorsko in demografsko raste obmestje
- gostota vzpodbuja tekmovalnost med posamezniki
- večja gostota, večja socialna heterogenost

Socialno zgradbo mesta določajo tudi ekonomski elementi, in sicer: cena zemljišča, razmestitev sekundarnih in terciarnih dejavnosti, razmestitev oskrbnih in storitvenih dejavnosti, razmestitev stanovanj (kvaliteta bivalnega okolja). Pri tem je nastala specifična struktura mesta: v središču so zemljišča najdražja, zato jih zasedajo dejavnosti in socialne skupine, ki si lahko tako visoko ceno privoščijo; proti robu mesta pa cena zemljišča pada, zato tam prevladujejo materialno šibkejše socialne skupine ali nižji socialni sloj prebivalstva.

Danes je ta model nekoliko modificiran. Zaradi velike gostote vseh dejavnosti, središča mest niso več privlačna za bivanje. Pripadniki višjih slojev se iz središča selijo na obrobje, kjer je gostota manjša in kjer ni toliko negativnih učinkov sodobnega življenja. Njihove prostore (bivališča) zasedajo pripadniki nižjih socialnih slojev. (paradoks: stanovanjska območja v središču mesta, ki so najdražja, zasedajo nižji sloji)

Oblike socialno prostorske diferenciacije

Segregacija

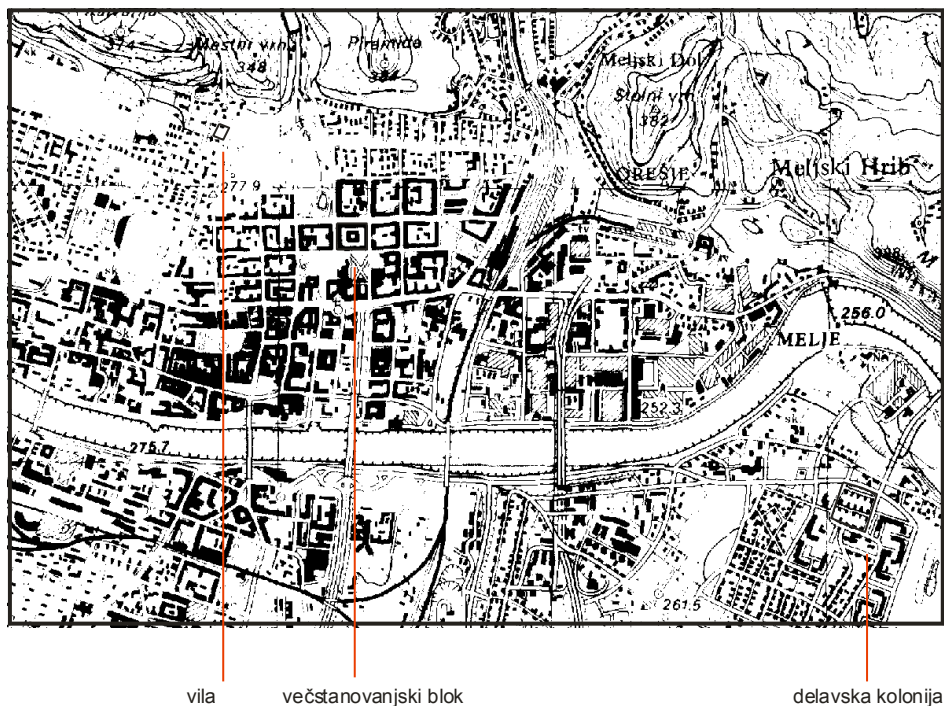
Prostorski aspekt socialne diferenciacije je segregacija. V osnovi pomeni neenakomerno porazdelitev določenih elementov (značilnosti) po območju celote. Nanaša se na vse socialne kazalce določene skupnosti, običajno pa na:

- starostno strukturo prebivalstva
- izobrazbeno
- premoženjske razmere
- nacionalno sestavo
- dejavnostno strukturo (zaposleni po gopodarskih sektorjih)

Merimo jo z izračunavanjem ali kartiranjem deleža/pojava določene (socialne) skupine prebivalstva (opredeljevanje homogenih območij), ugotavljamo jo za celo mesto, del mesta, ulico. Pomemben kazalec segregacije je stanovanje in atributi, ki se z njim povezujejo (lokacija, lastništvo, opremljenost). To je hkrati tudi eden najpomembnejših vzvodov države za zmanjševanje socialne segregacije v mestih. S stanovanjsko politiko država vpliva na dostopnost stanovanj in s tem posredno na socialno strukturo mesta.

Najpogostejša oblika socialne segregacije je rezidualna segregacija. Ta je posledica temeljne značilnosti socialnih skupnosti, po kateri se pripadniki istih socialnih skupin teritorialno povezujejo med seboj; živijo v podobnih bivališčih (blokkih, vilah, barakah). Pripadniki višjih socialnih slojev živijo v drugem delu mesta, ločenem od bivališč pripadnikov nižjih socialnih slojev. Posledica tega je različna opremljenost prostora (npr. s tehnično infrastrukturo, zelenimi površinami), pogosta je različna gostota poseljenosti in različni način zazidanosti – morfologija mesta (vile – stanovanjski bloki). Vse to se odraža v različni vrednosti zemljišč

(mestni renti), kar po eni strani vzdržuje socialno strukturo (materialno šibko prebivalstvo je brez možnosti naseliti se v the delih mesta), hkrati pa generira nove oblike socialne in prostorske diferenciacije (bogatejši del mesta se ureja drugače kot siromašnejši). Skrajni obliki rezidualne segregacije so vilske četrti in slumi (getoizirani deli mesta).

socialna topografija mesta

Lokacija Hutterjeve vile, bloka in kolonije kaže odnos med socialno in prostorsko razdaljo posameznih socialnih slojev v prvi polovici 20. stoletja. Vila je postavljena v meščanskem delu mesta, ob parku. Večstanovanjski blok stoji v širšem središču mesta, delavska kolonija pa je bila zgrajena na robu mesta, vendar v bližini industrijskega obrata (Hutterjeva tekstilna tovarna v Melju).

Socialna segregacija je izraz socialnih razmer v družbi, socialnih konfliktov, odnosov med socialnimi skupinami. Je znak tolerantnosti, odprtosti, ksenofobičnosti, nestrpnosti do drugačnih in drugače mislečih.

Glede segregacije v sodobnih mestih: število pripadnikov višjega socialnega sloja (bolje izobraženih in plačanih ljudi) narašča, prav tako narašča tudi število ljudi iz spodnjega dela socialne lestvice. Vzrok temu je vse večja stopnja delitve dela in s tem pojav boljše in slabše plačanih poklicev. Glede prostorske diferenciacije in s tem nove socialne zgradbe mest, si stoji nasproti dvoje gledanj: po prvem se najbolj premožni selijo na obrobje mesta, kjer nastajajo luksuzne stanovanjske soseske, z velikimi parcelami, vilami. Prostorska diferenciacija srednjega sloja mestnega prebivalstva ni prav izrazita, vendar se povečuje, saj se tudi socialna diferenciacija slovenske družbe veča.

Drugo gledanje temelji na dolgoletnem izenačevanju socialnega položaja prebivalcev Slovenije, ki se nadaljuje še danes. Obstaja sicer sloj premožnih ljudi, vendar so toliko razpršeni, da o elitnih stanovanjskih območjih zaenkrat še ne moremo govoriti. Povprečni življenjski standard in s tem urejenost stanovanjskih območij in kvaliteta stanovanj pa se dokaj enakomerno povečuje za vse socialne sloje ljudi. Slumiziranih delov mesta v Sloveniji, podobno kot v ostalih državah Evrope, ni prav veliko. Ker se povečuje delež ljudi, ki živijo na robu revščine, takšna nevarnost realno obstaja.

Gentrifikacija

Pomeni socialno preobrazbo, povezano s prenovo stanovanjskih območij. Gre za spremembo (izboljšanje) socialne sestave prebivalcev v določenem delu mesta, ko se zaradi obnove objektov poveča mestna renta, ki jo prebivalci z nižjim socialnim statusom ne zmorejo plačevati. Zato se odselijo, njihova stanovanja pa zasedejo pripadniki višjih socialnih slojev. Običajno so gentrifikaciji izpostavljena historična jedra mest, ki imajo veliko ambientalno in bivalno vrednost, vendar živi tod manj premožno prebivalstvo. Takšna stanovanja prinašajo mahjne dohodke, kljub atraktivni lokaciji. Lastniki stanovanj se pogosto odločijo obnoviti stanovanja, hiše in okolico objektov, s čemer se poveča mestna renta. Socialno šibkejši prebivalci je ne zmorejo plačati, zato se izselijo, njihova stanovanja pa zasedejo pripadniki višjih socialnih slojev.

Soseska, sosedstvo, lokalna skupnost

Skupnost ljudi, ki so med seboj prostorsko, deloma tudi funkcionalno povezani, živijo podobno življenje, imajo iste interese vsaj kar zadeva njihovo bivalno okolje, zato navzven delujejo enotno. Pogosto imajo tesne ali vsaj osnovne socialne stike (se vsaj pozdravljajo med seboj). Mesto je konglomerat takšnih sosesk. Idealna velikost stanovanjske soseske je okoli 500 prebivalcev, saj ta omogoča socialno preglednost, socialni nadzor, mesebno pomoč, ki je posledica bolj spontan in odprtih odnosov med ljudmi. Danes socialne vezi tudi med stanovalci sosesk slabijo, vse več socialnega življenja je urejenega normativno.

Nova oblika revščine v mestih

Del prebivalcev mest živi na socialnem robu, saj nimajo dovolj prihodkov ali se iz kakršnihkoli razlogov niso uspeli vključiti v urbano skupnost. Ključnega pomena pri tem je posest stanovanja. Ljudje, ki ostanejo brez strehe nad glavo so skrajna oblika socialne diferenciacije. V mislih imamo brezdomce, odvisnike od opiatov, priseljence iz držav tretjega sveta. Živijo na ulici, v zavetiščih, zapuščenih stavbah ali delih mesta. Preživljajo se z občasnimi deli, nelegalnimi dejavnostmi (ker jim družba pogosto ne daje možnosti, da bi se enakopravno vključili v širšo skupnost).

Druga oblika revščine v mestih je bolj prikrita, vendar zajema vedno več ljudi. Povezana je z družbeno ekonomskim razvoj mestne ekonomije. Kot vemo, gospodarski temelj sodobnih mest predstavljajo oskrbne in storitvene dejavnosti, pomen industrijske proizvodnje se zmanjšuje, hkrati se zaradi avtomatizacije in racionalizacije proizvodnje število delovnih mest zmanjšuje. Tehnološki razvoj omogoča samo 40 % prebivalstva ustrezno plačilo za njihovo delo. Ostalih 60 % dobi samo denar za kritje minimalnih življenjskih stroškov, subvencije in socialne podpore. (Opaschowski 1998). V prihodnje se bo produktivnost povečevala hitreje kot povpraševanje po dobrinah, kar pomeni, da bo potrebne še manj delovne sile. Delo postaja privilegij; nekdanja formula: gospodarska rast = več dela = manj brezposelnih, že danes ne drži več. Posledica tega je naraščanje števila občasno nezaposlenih ljudi, ki prejemajo samo socialno podporo, ker zanje ni ustreznega dela (t.i. new urban underclass). Takšen položaj vodi v socialno segregacijo in diferenciacijo. Bolj izpostavljene so socialne skupine ljudi z nižjo izobrazbo, ponekod tudi pripadniki verskih in etničnih manjšin. Daljše obdobje brez dela in prihodkov vodi v "pravo" revščino in s tem v marginalizacijo ljudi; večja socialna diferenciacija pomeni večjo prostorsko diferenciacijo in s tem manjšo možnost socialne integracije. Večja marginalizacija ljudi pomeni slabšo informiranost (npr. o možnostih zaposlitve, subvencijah, socialni pomoči), kar še pospešuje njihovo marginalni položaj. (glej Znanost za razvoj, primer Chicaga)

(Socialno) prostorska diferenciacija stanovanjske hiše

Socialna diferenciacija prebivalcev se odraža tudi v stanovanjski **hiši**. Iz preteklosti je poznan pojem socialni tip stanovanjske hiše (kmečka hiša, trška hiša, vila, delavska kolonija), nekateri so se ohranili še do danes.

Za lokacijo in zasnovo stanovanjskih hiš veljajo iste sociološke determinante, kakor za mesto. Govorimo o t.i. horizontalni in vertikalni socialni organiziranosti stanovanjske hiše. Pri prvem gre za to, da so v hiši, oziroma kasneje v stanovanju, prostori namenjeni lastnikom razmeščeni na boljšem (sončnejšem, z lepšim razgledom) delu zgradbe, so večji,

prostornejši. Prostori za osebje (služinčad) pa so skromnejši, na slabšem delu stanovanja oziroma hiše (orientirani na dvorišče, manj osončeni).

Vertikalna členjenost pove, da so različnim socialnim slojem bila namenjena različna nadstropja hiše. V (pol)kleti večstanovanjskih meščanskih hiš so bila skromna stanovanja za delavce, v pritličju je bila običajno trgovina ali obrtniška delavnica ter hišniško stanovanje, v 1. nadstropju je stanoval lastnik (to stanovanje je bilo največje), 2. in 3. nadstropje je bilo namenjeno premožnejšim meščanom, na vrhu (v mansardi) pa so prebivali socialno manj premožni ljudje.

Tovrstna socialna diferenciacija danes ni več aktualna, pač pa je izrazita socialna diferenciacija glede na velikost stanovanja, atraktivnost stanovanja (stanovanjski standard) in lokacijo (kvaliteto bivalnega okolja stanovanjskega območja).

Velikost stanovanja se giblje od 15 m² do 30 m²/stanovalca. Velikost stanovanja je najpogosteje povezana z materialnim položajem članov gospodinjstva.

Druga oblika socialne diferenciacije je atraktivnost stanovanja, s čemer pojmujemo oblikovni presežek, kvaliteto materialov, opremljenost stanovanja, varnost, opremljenost z sodobnimi napravami. V družbah, kjer je kultura bivanja vrednota, je urejenost stanovanja statusni simbol in kazalec osebne zrelosti. Večinoma se povezuje z materialnim položajem lastnika stanovanja.

Pomen lokacije oziroma t.i. rezidualna segregacija je prisoten pri najvišjih socialnih slojih ljudi, ki živijo v elitnih delih mesta. Nove elite se naseljujejo v atraktivnih delih obmestij. Tudi v t.i. kompaktnem delu mesta obstajajo "dobre" in "manj dobre" lokacije, vendar je socialna diferenciacija tod manjša (velja za evropska, ne pa za ameriška mesta). To je posledica socialne stanovanjske gradnje v socialnih državah. Ker v tržnem gospodarstvu moč države na socialnem področju slabi, lahko pričakujemo tudi glede rezidualne segregacije večjo diferenciacijo.

Razvoj socialne zgradbe mesta

Srednjeveško mesto je bilo v socialnem pogledu zelo diferencirano, vendar je prebivalce povezovala ideja pripadnosti mestu. Mesto je bilo v srednjem veku ne le prostorsko, tudi organizacijsko ločeno od podeželja. Za mestnim obzidjem se je začel drugačen svet, kjer so veljali drugačni zakoni. Življenje v mestu je prinašalo več privilegijev, bilo je posebna oblika politične, gospodarske in socialne organiziranosti:

- glede političnega ustroja je bilo mesto primer kolektivnega vodenja (mestni svet)
- glede gospodarjenja se je v mestu razvil nov gospodarski sistem – tržno gospodarstvo, proizvodnja za trg, kar je bilo veliko nasprotje avtarkičnemu, samozadostnemu gospodarstvu na podeželju
- glede socialnih razmer je v mestu nastal poseben sloj ljudi – meščanstvo. Ta sloj je živel večinoma od storitvenih dejavnosti, razvil posebno kulturo (salonov) in omike, drugačno od dotokratne rustikalne kulture, ki jo je razvijalo plemstvo na podeželju in cerkvene kulture, ki so jo razvijali menihi v samostanih

Zaradi goste zazidanosti in gostote poseljenosti, so bili socialni odnosi zelo neposredni ter kontroverzni. Kljub veliki socialni diferenciaciji, strogi hierarhiji socialnih odnosov in izkoriščenosti večine prebivalcev mesta, je socialne odnose povezovala ideja skupnosti oziroma pripadnosti mestu, ideja drugačnost od zunanjega sveta. Na podeželju je do 18. stoletja veljal fevdalizem, ki je poleg socialne nepravilnosti bil tudi ekonomsko bolj izkoriščevalski, kakor gospodarski sistem v mestih.

Z industrializacijo in urbanizacijo so se pričela socialna razmerja rahljati. Na podeželje se je pričel širiti ne le mestni način življenja, temveč tudi zakoni, ki so do takrat veljali samo v mestih. Ob tem se je posebnost socialnega in gospodarskega položaja (pomena) mesta pričela izgubljati. Mesto je bilo poseben kraj le še v toliko, ker zaradi omejenih transportnih sredstev ni bilo dostopno vsem, temveč le tistim, ki so živeli v premostljivi oddaljenosti. Ker je bila gospodarska rast v mestih zelo hitra (po ukinitvi cehovskih pravil in razvoju manufakture), je bilo potrebne veliko nove delovne sile. Na drugi strani je pomanjkanje, lakota, prenaseljenost na podeželju gnala ljudi v mesta, kjer so si obetali boljše življenje. Zaradi priselitve se je že tako gosta poseljenost v mestih še povečala, vendar je možnost zaslužka, boljšega življenja pripeljala v mesto množico ljudi. V socialnem smislu so se razvili mezdni

odnosi, kjer so delavci sami, prostovoljno in brez prisile vstopali v mezdana razmerja z delodajalcem (do takrat je delodajalec s prisilo zadrževal delavce pri delu – lastnik sužnjeve, fevdalec).

Do sredine 20. stoletja so bila mesta v socialnem smislu regionalno omejene industrijske skupnosti; na podeželju so vladali drugačni socialni odnosi. V mestu je nastajala razredna družba z delodajalci, nameščenci in proletariatom, na podeželju pa je še naprej prevladoval modificiran fevdalni sistem s podeželskim plemstvom (veleposestniki, lastniki zemljišč), velikimi kmeti in množico kajzarjev, dninarjev, viničarjev, kolonov. Med mestom in podeželjem so bile še vedno velike socialne razlike, vendar so se razlike postopoma zmanjševale. Največ je k zmanjševanju razlik med mestom in podeželjem prispeval gospodarski sistem, ob katerem se je mesto razvilo. Osnovni motiv tržnega gospodarstva je ustvarjanje dobička, kar je možno s povečevanjem konkurenčnosti in produktivnosti. Rast proizvodnje je zahtevala nova tržišča, potencialno novo tržišče pa je bilo podeželje.

Življenjske razmere v mestih so bile za večino proletariata zelo slabe. Delavci povečini niso imeli možnosti sami izbirati kraja bivanja, temveč so živeli v delavskih kolonijah, ki jih je delodajalec zgradil v bližini industrijskega obrata. Tudi množica priseljencev se je morala zadovoljiti s skromnimi bivalnimi razmerami v delavskih kolonijah, majhnih stanovanjih z vrtom (železniška kolonija v Mariboru).

Socialna zgradba mest iz 19. stoletja je bila socialno zelo diferencirana. Socialno segregacijo je povzročala stanovanjska gradnja, ki je bila v privatnih rokah in zato naravnana k ustvarjanju dobička. V državah s tržnim gospodarstvom so se razmere spremenile s idejo solidarnosti in socialne države. Takrat je država prevzela izgradnjo stanovanj, t.i. socialna stanovanja, in jih pod ugodnimi pogoji ponudila v najem najširšim množicam. Pri socialnih stanovanjih ne gre za zagotavljanje strehe nad glavo za brezdomce in sloj ljudi brez prihodkov, temveč za povečanje ponudbe stanovanj pod ugodnimi finančnimi pogoji. Tako se je izravnalo razmerje med ponudbo in povpraševanjem po stanovanjih, kar je imelo za posledico dvig stanovanjskega standarda. V socialističnem družbenem sistemu pa se je država pojavila kot investitor in lastnik stanovanj za industrijske delavce. Prostorska diferenciranost mesta se je tako zmanjšala, ni bilo izrazito bogatih in izrazito revnih predelov. Industrijsko mesto v Evropi je "socialno" mesto (za razliko od ameriških mest, kjer je socialna in prostorska diferenciacija veliko večja).

Razmah motorizacije, dvig blagostanja večine prebivalcev, nova pravila urbanističnega urejanja mest (coning), novi koncepti proizvodnje v industrijskih conah so spremenili funkcijsko strukturo industrijskega mesta. Demografsko so pričela rasti obmestna naselja, število prebivalcev v mestih pa je pričelo upadati. Ekonomske in tehnološke potrebe (razmere), ki so povzročile nastanek in razvoj industrijskega mesta, niso bile več dejavnik razvoja. Kakšen prostorski vzorec ustvarja razmah terciarnih dejavnosti še ni povsem jasno; po eni strani prevladujejo težnje po disperziji dejavnosti v vse večji urbani regiji (suburbanizacija, counter urbanizacija), po drugi strani pa so za razvoj storitvenih dejavnosti vse pomembnejše specifične informacije (modni trendi, načini življenja), ki so skoncentrirane v mestih in urbanih regijah.

Glede socialne zgradbe mesta se je v tem obdobju močno povečala možnost izbire kraja bivanja, kar je bilo v preteklosti privilegij premožnejših slojev. Zaradi izselitev v obmestja se je zelo zmanjšala gostota poseljenosti, predvsem v središču mest. Spremenila se je tudi socialna zgradba mesta – posamezne socialne skupine so lažje uveljavile svoj interes po prostorski oddaljenosti od drugih socialnih skupin in od motečega okolja v mestu. Prostorska diferenciacija se je povečala, kljub prizadevanjem urbanistične stroke po izgradnji socialno heterogenih stanovanjskih sosesk.

Skoraj celotno 20. stoletje je bil razvoj mest pogojen z rastjo števila prebivalcev, rastjo števila delovnih mest in z državnimi (urbanističnimi) intervencijami glede socialne in funkcijske zgradbe. Velika večina mestnega prebivalstva je do 80 let (v Sloveniji do 90 let) živela v socialnem in materialnem blagostanju. Kljub socialni in prostorski diferenciaciji je bil bivalni minimum razmeroma visok in dostopen skoraj vsem ljudem. Na začetku novega tisočletja se zdi, da se razmere spreminjajo:

- zaradi drugačne orientacije gospodarstva iz industrijskega v postindustrijsko (storitveni sektor) je prisotna strukturna brezposelnost,
- zaradi povečane mednarodne konkurence (globalizacija) so pogoji gospodarjenja zelo zaostreni, posledica tega je racionalizacija proizvodnje in odpuščanje odvečnih delavcev (new urban underclass)
- zaradi demografskih sprememb (staranje prebivalstva, povečevanje deleža emigrantov) se povečuje socialna in prostorska diferenciacija

Prihodnost socialnega mesta je negotova...

(Haußermann: Stadt der Zukunft, 1998 :91-)

Literatura:

Friedrichs J.: Stadtanalyse. Braunschweig: Westdeutscher Verlag 1983

Lichtenberger Elisabeth: Die Stadt. Von der Polis zur Metropolis. Primus. Darmstadt 2002

Knox Paul: Urban Social Geography. London: Longman 1996 (3.izd.)

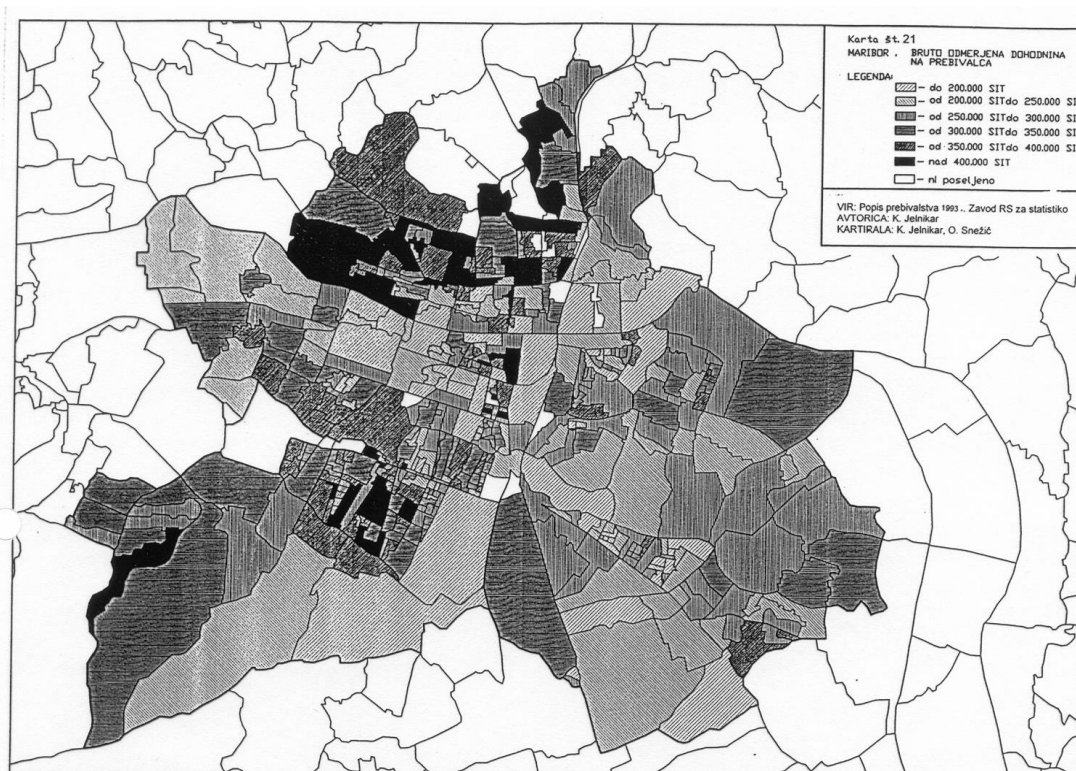
Gottdiener M.: The New Urban Sociology. New York: McGraw Hill 1994 (str. 177-194)

Rebernik Dejan: Model morfološke in socialnogeografske zgradne urbanega prostora na primeru Celja, Kopra in Ptuja. Dela 12, 1997

Jelnikar Kristina: Socialno marginalna območja v Mariboru. Diplomaska naloga na PeF

Mlinar Zdravko: Sociologija lokalnih skupnosti. Ljubljana 1973

Siebel, Haußermann: Stadtsoziologie. Campus, Frankfurt, 2004

NARAVA V MESTU

1. modifikacije naravnih elementov v mestu

Zaradi koncentracije prebivalstva in spremenjene rabe zemljišč je naravno okolje v mestih močno spremenjeno. Modifikacija naravnih elementov je v mestu samem in v okolici, saj pozidane površine vplivajo na značilnosti naravnih elementov tudi v neposredni bližini. Spremembe lahko opazujemo v zraku, prsteh, vodah, rastlinstvu in živalstvu, in sicer v mestu ter bližnji okolici.

Med najopaznejšimi so spremembe, ki nastajajo v **ozračju**. Zaradi razsežnosti pozidanih površin nastane mestna klima, specifični pogoji klimatskih elementov, ki se oblikujejo ob pozitivni energetski bilanci in emisiji prašnih delcev v ozračje.

Dejavniki, ki povzročijo nastanek mestne klime so:

1. zaradi nepropustne podlage (strehe, asfaltne površine) ter odtočnih kanalov (hitrejši odtok meteorne vode) je zmanjšana evaporacija in vlažnost zraka
2. novi materiali imajo drugačne fizične lastnosti kot naravna podlaga. Večinoma gre za manjši albedo in večjo toplotno kapaciteto. To spremeni sevalno ravnovesje ter s tem vpliva na temperaturo zraka
3. vnos toplote, ki jo povzročajo človekove aktivnosti, kar prispeva k zvišanju temperature mest glede na okolico
4. vnos sestavin, ki nastanejo pri izgorevanju in pri industrijskih procesih, (vodna para, plini, dim) v atmosfero. Zaradi velikega deleža higroskopskih delcev, nastaja megla, poveča se količina padavin, prestrženo je kratko- in dolgovalovno sevanje

Glavni vzroki za nastanek mestnega toplotnega otoka

1. povečana absorpcija kratkovalovnega sevanja (sevanje se ujame v množico zgradb)
2. povečano dolgovalovno protisevanje atmosfere (zaradi množice delcev v atmosferi, se poveča absorpcija sevanja)
3. zmanjšane izgube dolgovalovnega sevanja tal (zaradi delcev v ozračju, se del sevanja odbije nazaj na zemljo)
4. antropogeni izvori toplote (ogrevanje, promet)
5. povečanje zaloge zaznavne toplote (drugačen albedo površin v mestih povzroča postopnejše oddajanje toplote)
6. zmanjšana evapotranspiracija (v mestih se za evapotranspiracijo porabi veliko manj toplote). V naravi je nasprotno, jutranja toplota se porabi za evapotranspiracijo
7. zmanjšan turbulentni toplotni transport (posledica manjše hitrosti vetra v mestih)

Posledice toplotnega otoka

1. krajše obdobje zmrzali
2. zmanjšanje števila ledenih dni
3. manj snežnih padavin
4. skrajšanje kurilne sezone
5. podaljševanje vegetacijske dobe

Velikost in intenzivnost toplotnega otoka ni toliko odvisna od velikosti mesta, temveč od vremenskega tipa (najizrazitejši je toplotni otok pozimi in pri anticiklonalnem vremenu), reliefa (v območjih, kjer se pojavlja temperaturna inverzija je bolj izrazita), bližina večjih vodnih površin.

Najpomembnejše značilnosti mestne klime so:

- spremenjene vrednosti sončnega obsevanja zaradi ti. prašnega pokrova. Vrednost sončnega obsevanja, predvsem pa njen učinek, je zaradi prisotnosti številnih prašnih delcev nad mestom zmanjšan. Posledica tega je, da prihaja v mesto manj sončne energije, število ur sončnega obsevanja je v mestu manjše kot v okolici
- spremenjene vrednosti albeda zaradi specifične rabe površin in materialov. Odboj svetlobe je na pozidanih površinah manjši, kakor na kmetijskih površinah (na pozidanih površinah se vpije več sevanja, kakor na kmetijskih). Poleg tega imajo beton, asfalt, opeka večjo

MESTNI TOPLOTNI OTOK V MARIBORU OB ANTICIKLONALNEM VREMENSKEM TIPU

Avtor: I. Žiberna, 1996

Poznavanje temperaturnih razmer v mestu je lahko indikator za nove parkovne ureditve in zmanjševanje gostote zazidanosti. Posledice višjih temperatur so:

- skrajšanje in zmanjšanje temperaturnih minimumov (pojav slane, zmrzali)
- trajanje snežne odeje je krajše
- zviševanje povprečne temperature
- znižanje relativne vlage (3-5%)
- večja onesnaženost zraka (ozon, Co2, So2)

Vpliv zazidanosti na klimatske razmere:

pojavnost	posledica
pregrevanje	padavine + temperature +
večje obsevanje	temperature +
večja razgibanost površja	moč vetra - strujanje vetra +
več prašnih delcev	megla + padavine +

Primerjava klimatskih parametrov med mestom in okolico

kriterij	parameter	primerjava (- manj; + več)
obsevanje	uv na ravno ploskev	-15% -30% poleti -5% pozimi
število sončnih dni	ure sončnega obsevanja	- 8% pozimi - 10% poleti
temperatura	povprečna letna zimski max dnevi brez pozebe	+0,7C +1,5 + 2-3 tedne
vetrovnost	povprečna letna ekstrem kalme	-20 do -30% -10 do -20% +10 do +20%
relativna vlaga	oblačnost megla	-5 do -10% +100% zima +30% poleti
padavine	količina dnevi trajanje snežne odeje	+5 do +10% +10% -14%

Poseben problem je onesnaženje zraka v mestih zaradi prometa, ogrevanja in industrijskih emisij (NO, NO₂, SO₂, CO₂). Smog. Pojav toplotnega otoka je močnejši od prevetrenosti, k zmanjšanju onesnaženosti prispevajo zelene in vodne površine.

Lastnosti in sestava tal je v mestih že močno spremenjena, tako glede sestave horizontov, kemične sestave (imajo več kalcijevih spojin (gradbeni material) ter deleža organskih snovi (ta je manjši kot zunaj mesta (izjema so antropogena tla)). Tla so pomemben element ekosistema, ker so življenjski prostor rastlin in živali, v tleh se spreminja, presnavlja in nastaja večina biomase in anorganskih snovi. Sposobnost hranjenja, predelave, presnove snovi je pomembna za rast rastlin in talno vodo.

Večji del tal v mestih je prekritih (pozidana, asfaltirana), na odprtih površinah pa je njihov normalni razvoj prekinjen oz. modificiran. V urbanih območjih ločimo naslednje vrste tal:

- spremenjena avtohtona tla
- antropogena tla (parki, vrtovi)
- usahnjena tla (tla prekrita z novo plastjo - asfaltom, betonom; fosilizirana tla, se ne razvijajo več)

Tla na urbanih območjih so plitvejša, revnejša in manj hranljiva kakor običajna. Do sprememb prihaja zaradi:

- globlje podtalnice, kar je posledica črpališč, izkopov
- motenih horizontov zaradi uravnavanja površin, nanašanja zemlje, odvažanja
- onesnaževanja in zastrupljanja (vnašanja kemičnih elementov (škropiva, sol, odpadki))

Pogosto so tla obremenjena s težkimi kovinami, ki so posledica emisij in onesnaženega zraka v mestih, pa tudi industrije; predvsem v bližini frekventnejših prometnic in industrijskih con.

Tab.: Minimalne in maksimalne vrednosti nekaterih kovin v spodnjih in zgornjih plasteh zemlje (v mg/kgTS; vir: Urban Ecology :157)

raba/element	Cd	Zn	Pb	Cu
urbani gozd – vrhnja plast	0,1-0,2	56-78	98-127	14-20
urbani gozd – spodnja plast	0,1	44-86	15-21	6-16
pašnik –	0,7-1,3	105-161	71-82	20-28

vrhnja plast				
pašnik – spodnja plast	0,1-0,2	37-48	12-16	12-14

Zaradi specifičnih lastnosti tal uspeva posebna urbana vegetacija; ta je različna na antropogeniziranih tleh in na spremenjenih avtohtonih tleh. Onesnaženost tal vpliva na kvaliteto podtalnice in pitne vode.

Voda v mestu se pojavlja v več oblikah: kot podtalnica, meteorna voda, ki jo je potrebno odvesti iz pozidanih območij in kot kanalna voda. Vodna bilanca mesta je izrazito negativna, saj se porabljena voda nikjer ne reciklira, še v industriji je ta delež zaenkrat zelo nizek.

Odočni količnik je v mestih zelo visok, kar je pri načrtovanju komunalnih naprav potrebno upoštevati. Te morajo biti prilagojene 50 letnim visokim vodam. Kvaliteta vode, pritisk, območja nizkih in visokih tlakov, vodohrani, vodovodno omrežje.

Oskrba z vodo (50l/preb/dan, industrija čez 100l). Zaradi obremenjenosti tal se vodni viri za mesta predstavljajo daleč na obrobje mestne regije (Maribor - Urbanski plato, Dravsko polje, Pohorje).

Posebno problematično je lahko stanje voda v mestih, ki ležijo ob rekah. Gibanje rečne gladine lahko povzroča vdor vode v kanalizacijske sisteme, dvig podtalnice in poplave.

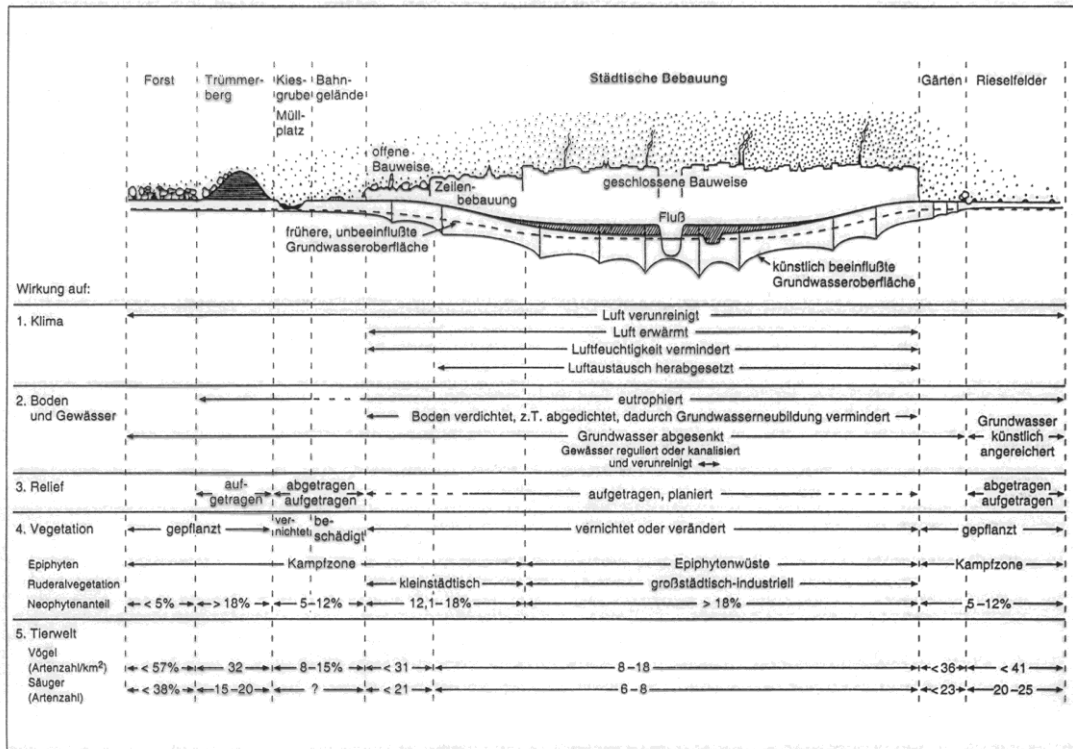
Vegetacija – spremembe klime, tal in vodnega režima vplivajo tudi na spremembe vegetacije in živalstva.

Mesto je poseben biotop, kjer bivajo posebne rastlinske in živalske vrste. V mestih je več rastlinskih vrst kakor na isti površini zunaj mesta. Vzrok tolikše raznolikosti je raznovrstnost življenjskih pogojev ter vnos neavtohtonih vrst kot posledica trgovanja in izmenjave dobrin. Število avtohtonih rastlinskih vrst upada, narašča pa število neavtohtonih vrst (vrtovi, parki); večje ko je mesto, večja je rastlinska pestrost. Delež neavtohtonih rastlinskih vrst je v vaseh okoli 30%, v mestih med 50 in 70 %. Lichtenbergerjeva ugotavlja zveze med socialno strukturo mesta in razširjenostjo rastlinskih združb (v območjih enodružinskih hiš je delež spontane vegetacije zelo nizek, prevladuje antropogena vegetacija, nadpovprečno število neavtohtonih vrst; v industrijskih območjih je visok delež avtohtone vegetacije). Med avtohtono vegetacijo opažamo prilagojenost višjim temperaturam oziroma večjo občutljivost na dolgotrajne nizke temperature (posledica mestne klime).

Rastlinske vrste, ki uspevajo v mestih delimo na urbanofilne, urbanofobne in nevtralne vrste. Prve so se prilagodile posebnim rastiščnim pogojem (platana, lišaji (samo t.i. zidni lišaji, rastlinski pa v mestu zaradi onesnaženega zraka ne uspevajo), trave - ruderalne rastline), druge rastejo samo na robu mesta, vanj pa se ne širijo. Največ rastlinskih vrst je nevtralnih. Število živalskih vrst je v mestih manjše kot v okolici; večje pa je število primerkov. Največ je glodalcev in insektov.

Koncept trajnostnega razvoja mest predpostavlja varovanje narave in naravnih elementov (agenda Habitat). Načela: (Sukopp, Wittig :356)

- optimizacija vnosa in porabe energije (javni promet, mesto kratkih poti)
- optimiranje vnosa surovin, gospodarjenje z odpadki (recikliranje odpadkov, zmanjševanje vnosa energije in snovi)
- varovanje naravnih medijev (zrak, voda, tla)
- ohranjanje in varovanje narave (navnega prostora napram antropogenemu)
- strukturiranje prostora, večfunkcionalnost namesto monofunkcionalnosti, prenova in prestrukturiranje namesto širjenja na nove površine, povečevanje gostote pozidanosti in s tem zmanjšanje potrebne prostora za poselitev, razvijanje alternativnih oblik prometa

2. spreminjanje odnosa do narave

Mesto je "anti-narava". V antiki je bilo mesto pojmovano kot delo človeških rok in tako povsem nasprotno spontanemu, organskemu, kar so takrat pojmovali kot značilnost narave. Zato v antičnih polisih ni parkov in vrtov; (narava v mesto ne sodi).

To pojmovanje se je ohranilo še v srednjem veku. Parki so bili urejeni samo ob dvorih, samostanih in gradovih, ki so bili nekakšni svetovi v malem. (Gospodarski) vrtovi so bili sprva zunaj mesta, kasneje je bil del ohišnice preurejen v zelenjavni vrt.

Šele v času industrijske revolucije je bilo naravi (physis) v mestih namenjenega več prostora. Pa ne le v obliki parkov, povečal se je delež nepozidanih površin, vodnih zajetij, rekreacijskih območij. Značilna je umestitev parkov v bližino stanovanjskih območij ter parkovni nasadi na trgih. Zaradi spoznane ekološke in oblikovne funkcije so bile glavne prometnice preurejene v drevorede. Nova stanovanjska območja – vrtna mesta.

Narava je postopoma pridobivala kompenzacijsko funkcijo za vse gostejšo pozidanost. Danes, v času ekologizacije življenja, je pomen narave še bolj izpostavljen. Zelene površine imajo pomembno socialno, ekološko in oblikovno funkcijo. Govorimo o urbanem zelenju, zelenem obroču, kultivirani urbani pokrajini; postmoderna fasada za sobivanje z naravo. Povečal se je pomen naravnih biotopov, težnja po ohranjanju narave in varovanju naravnih elementov (medijev). Tisto kar je nekoč veljalo za "neurbano", kar v mesto ne sodi, postaja danes kvaliteta.

<delež zelenih površin v nekaterih mestih:

Berlin 32 m²/preb, Kopenhagen 30, Amsterdam 20, Paris 13, Milano 3,2, Atene 1.>

Zelene površine v mestih imajo trojno funkcijo:

1. ekološka: Ekološki pomen zelenih površin je v klimaregulativen. Kot vir svežega zraka, nižjih temperatur, zaščite pred vetrovi predstavljajo kompenzacijo veliko količini izpušnih plinov, višjim temperaturam zaradi visokega deleža pozidanih (asfaltnih in betonskih) površin ter na splošno zmanjšujejo vpliv posledic, ki nastajajo zaradi onesnaževanja okolja.

Nazanemarljiv je tudi pomen zelenih površin pri vzdrževanju stabilnih ekosistemov proizvodnja kisika, zmanjšujejo moč vetra, stik žive in nežive narave, ohranjanje naravnega prostora napram antropogeniziranemu. Ekološko pomembni so vodotoki, parki, gozdovi, redki biotopi.

2. socialna: Socialna funkcija zelenih površin je večplastna. Na prvem mestu je njihov rekreacijski in komunikacijski pomen. Rekreacija in komunikacija sta osnovni človekovi dejavnosti, ki jima človek namenja vedno več časa. Športne in rekreacijske površine, sprehajalne poti, ureditve trgov kot točke socialnih stikov in komunikacije, so elementi zelenega sistema, ki spodbujajo socialne stike.

Drugi vidik socialne funkcije zelenih površin so vrednostne opredelitve do parkov, drevoredov in drugih elementov zelenega sistema. Gre za preferenčno vrednotenje bivalnega okolja, saj ljudje želijo in bolj cenijo bivanje v zelenem okolju. Vrednost lokacije, in posredno stavbnih zemljišč, v bližini mestnega parka, parkovnega gozda ali vodne površine je višja (ima višjo ceno) od tistih, kjer je zelenih površin manj. Živeti v mestu in hkrati ohraniti stik z naravo postaja ideal bivanja.

Socialno pomembne so: parki, zelenice, rekreacijska območja v naravi, obrežja rek.

3. oblikovna: Ta funkcija zelenih površin se povezuje s kvaliteto bivalnega okolja. Zelene površine imajo mestočlenitveno, oblikovno in reprezentančno funkcijo. Rahljajo gradbene strukture, zapolnjujejo prostor, preprečujejo monotonost in pestrijo kolorit. Zelene površine z oblikovno funkcijo so: drevoredi, posamična drevesa, zelene zajede, zelenice ob prometnicah, vodotoki in vegetacija ob njih

Oblikovno celovitejši in doživljajsko bogatejši so naravni biotopi z vodo, različnimi nasadi in rastlinskimi vrstami.

Dva pristopa k urejanju: oblikovana narava (klasicistični parki, velik vpliv človeka) in "privzeta" narava (majhna stopnja človekove intervencije, angleški parki, urbani gozdovi)

Literatura

Sukopp H, Wittig R., Stadtökologie. Stuttgart: Fischer 1993 (poglavje o naravnih elementih)

Ermer K. et al: Landschaftsplanung in der Stadt. Stuttgart: Ulmer 1996

Urban Ecology. Berlin: Springer 1998

Douglas I., The Urban Environment. London: Arnold 1988

Plut D., Osnovni kazalci kakovosti mestnega okolja z vidika trajnostnega sonaravnega razvoja. GV 1996

Regionalni tipi mest

Ustroj mest razumemo kot odraz duhovnih vrednot in razumevanja sveta, ki je lastno vsaki civilizaciji. Ker je na svetu več različnih civilizacij, obstaja tudi več oblik mest, pa tudi vaških naselij. Čeprav je izvor mest v vseh kulturah enak, enaki so tudi elementi ustroja, se med seboj razlikujejo predvsem po obliki, deloma tudi po zasnovi. Ker je morfologija le posledica vzpostavitvenih razmerij, je izvor regionalnih razlik v socialni strukturi tamkajšnje družbe, stopnji gospodarskega razvoja ter v religioznem (duhovnem) odnosu do sveta; delno tudi v stopnji družbenega razvoja, s katerim se npr. povezuje stopnja urbanističnega urejanja mest.

Razlike med mesti se kažejo v:

- tipih objektov in načinu zazidanosti (velikost območja, kjer se posamezni tipi pojavljajo)
- tipih prometnic
- tipih trgov
- razmestitvi in obsegu območij posameznih dejavnosti

Razlike v ustroju mest se zaradi globalizacije izgublajo, zaznavne so zgolj v starejših delih mest, saj so se tudi oblikovale do prve polovice 20. stol. V novejšem gradbenem razvoju mest prevladuje unifikacija (po evropskem in ameriškem vzoru), kar pomeni nastajanje ortogonalne prometne mreže, večstanovanjskih hiš, koncentracijo oskrbnih in storitvenih dejavnosti v mestnem središču, funkcionalni coning ter oblikovanje rezidenčnih četrti. Pri tem je zaznavno pogosto nasilno spreminjanje avtohtone strukture mest in prilagajanje novemu načinu življenja. Vzroki za ekspanzivno rast evropskih (in ameriških) mest je verjetno v uspešnosti (pravičnosti?) gospodarskega in socialnega sistema: (kulturni imperializem)

- Evropa se je do renesanse razvijala podobno kot ostali deli sveta. Nastanek meščanstva in začetek industrializacije pa je pomenil temeljno duhovno in materialno spremembo – posameznik je postal vedno bolj neodvisen od skupnosti in družbenih norm (individualizem in razpad nekdanjih socialnih skupnosti), proizvodnja je prekašala potrošnjo (iskanje novih trgov, pomemben je dobiček, tehnološki razvoj in napredek ustvarjata nove odnose in nov pogled na svet, družbena alienacija), družbeno blagostanje je povečalo, uveljavil se je tržni sistem gospodarjenja, ki je učinkovit način za povečevanje osebne blaginje (čeprav praviloma na račun drugega), nastal je nov socialni sloj, meščanstvo, ki je nosilec novega gospodarskega sistema.
- v drugih delih sveta je do 19. stoletja prevladoval avtarkizem, pridelati toliko kolikor lahko porabiš oziroma toliko, da zadovoljiš svoje materialne potrebe. Uspešnost tržnega gospodarskega sistema je hitro dobila veliko posnemovalcev, saj se je evropska ekonomija hitro razširila na druge kontinente zaradi pridobivanja novih trgov, poceni surovin in poceni delovne sile
- v Evropi je družbena delitev dela zelo razvejana, zato je tudi družbenih institucij veliko več kot v drugih civilizacijah. Veliko institucij – birokracija, poseben socialni sloj ljudi - veliko javnih zgradb v mestu.
- evropski urbanizem je temeljil na coningu, jasni namembnosti zemljišč, razvoju prometnega omrežja, kar je reševalo večino prostorskih težav, ki jih je produciral kapitalistični družbeni sistem in s tem povezana motorizacija družbe, socialna diferenciacija. Drugi družbeni sistemi niso razvili uspešnih rešitev (odgovorov) na probleme industrijske družbe, zato so prevzeli evropski model. Le ta je nasproten polistrukturalnosti, prepletanju funkcij, prepletu kraja bivanja in kraja dela.
- V vsaki civilizaciji je nastala posebna vrsta bivališča (hiše), ki je prilagojena naravnim razmeram in načinu bivanja. Evropski način bivanja je bil v 19. stol. močno socialno zaznamovan: vile, večstanovanjske meščanske hiše, delavske hiše. To se je odražalo tudi v socialni diferenciaciji mestnega prostora. S širjenjem evropske kulture se je širil tudi tak vzorec bivanja – višji sloji so zapuščali mestno središče in se preseljevali na obrobje, začela se je socialna stanovanjska gradnja. (Evropska estetika in način okraševanja bivališč temelji na raznovrstosti okraševanja – slikarstvo, kiparstvo, freske. Orientalna umetnost temelji na ornamentih in mozaikih, indijska na koloritu in mističnih simbolih (mandalah), kitajska na upodabljanju motivov iz narave.)

Ločimo več regionalnih tipov mest; nekatera imajo močan pečat civilizacijskega razvoja (evropsko, kitajsko, indijsko, islamsko), nekatera pa so predvsem posledica kolonialnega razvoja (ameriško, latinskoameriško in afriško mesto).

Evropsko mesto

sestavljeno iz večih tlorisov kot rezultat tisočletnega razvoja, morfološka heterogenost razpoznavno središče, običajno s sakralnim spomenikom in javnimi funkcijami strnjena pozidanost, vendar brez ekstremnih gostot

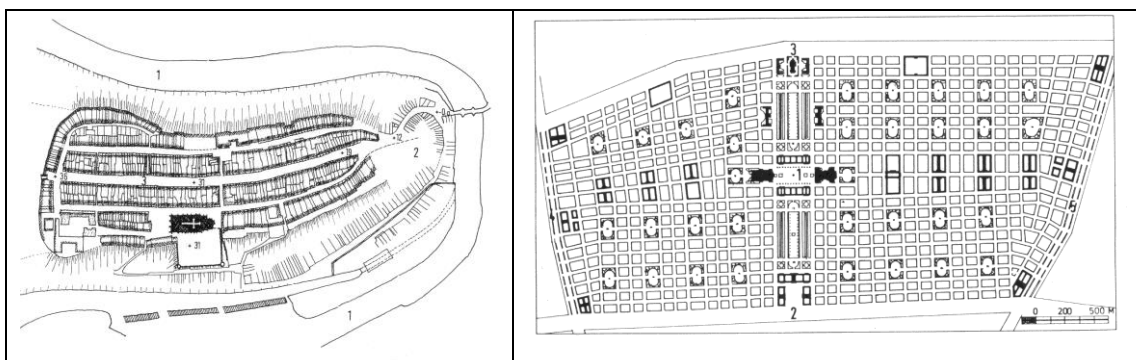
Prehod iz antike v srednji vek označuje prehod iz produkcije na veleposestvih (latifundije) k obrtni proizvodnji. Posledica tega je vidna v zasnovi mest – antična mesta so bila predvsem kraj menjave, manj pa proizvodnje, srednjeveška mesta pa so prostor proizvodnje in menjave, vendar sta bila kraj dela in kraj bivanja združena. Prehod iz srednjega v novi vek pomeni prehod od individualne v množično proizvodnjo – zato ločitev kraja dela od kraja bivanja, posebna stanovanjska in proizvodna območja.

Značilno je srednjeveško jedro, ki ga tvori grad (v S, Z in srednji Evropi) ali vladna palača (J in delno V evropa – kremelj, gorod) in okoliške trške hiše. Izrazita je prilagojenost topografiji in drugim naravnim determinantom. Zato je pogosto utesnjeno med hrib in reko, v ozki dolini, v sotočju rek, na polotoku ali na otoku. Danes je ta del mesta trgovsko središče. Prav po izrazitosti mestnega središča (po morfologiji – tipu zazidave) in funkciji (trgovsko središče, koncentracija dejavnosti) se evropsko mesto loči od ostalih.

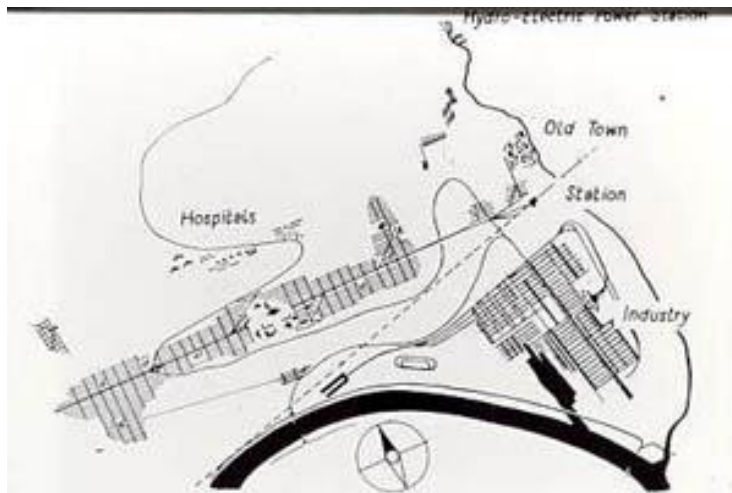
Druga značilnost evropskega mesta so obsežna območja večstanovanjskih meščanski hiš, ki so posledica množičnega meščanskega sloja prebivalcev. Meščanstvo je zaznamovalo evropsko mesto – v 18. in 19. stol. so nastajale zgradbe in prometnice, ki so povečevale meščansko kulturo (šole, muzeji, opere in gledališče, parki). Meščanska kultura bivanja je še danes sinonim za urbanost. Evropsko mesto je socialno mesto, veliko večstanovanjskih meščanskih in delavskih hiš, kvaliteta bivanja je bila zagotovljena vsem socialnim slojem ljudi (pojem socialna gradnja).

V današnjem času izstopa predvsem množica prostostoječih enodružinskih hiš, ki se širijo v obmestju in na robu mesta.

Evropsko mesto se ne gradi v višino, temveč z zmerno gostoto ohranja kompaktni značaj. Socialna diferenciacija se kaže predvsem v vrstah objektov – v nobeni kulturi ni stanovanjska gradnja tako socialno diferenciarana (vile, palače, meščanske hiše, delavske hiše, velikost posesti in lokacija hiše), nasploh se v evropskem mestu pojavlja veliko stavbnih tipov.

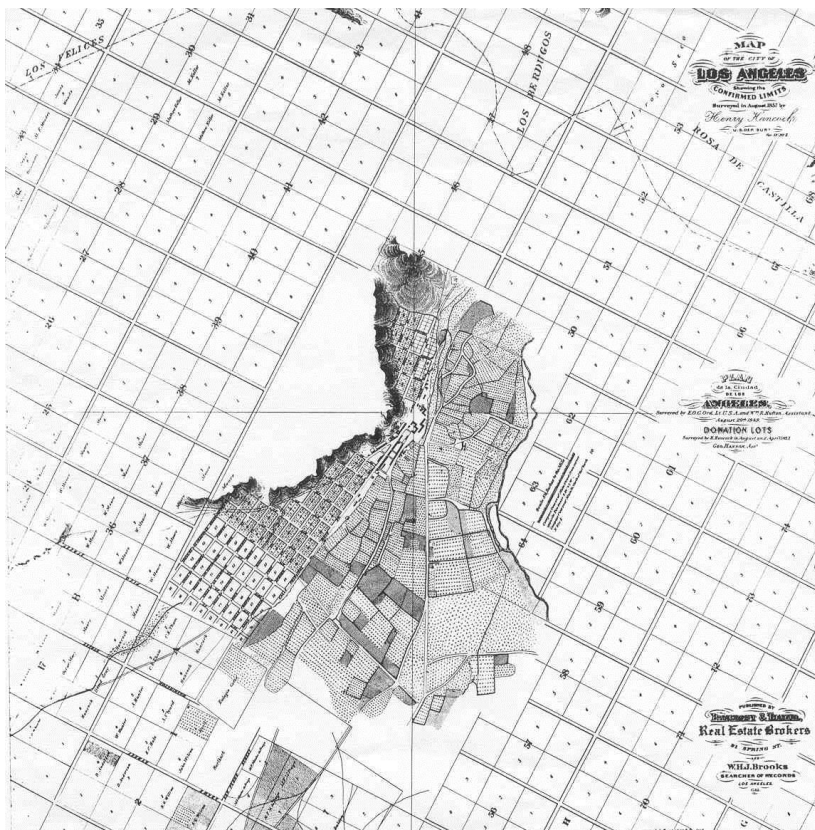
Tri značilna razvojna obdobja evropskega mesta: **Srednjeveško mesto**, kjer je razvidna prilagojenost topografiji, osrednji pomen cerkve enakost obrtnikov in trgovcev (od tod enak morfološki vzorec trgovskega dela mesta). **Meščansko mesto** z večstanovanjskimi meščanskimi hišami, zelenimi površinami, ortogonalnimi prometnicami in monumentalnimi javnimi zgradbami. **Industrijsko mesto** – ob stanovanjskem predelu so v 20. Stoletju nastala proizvodna območja.

Ameriško mesto

Karakteristična elementa sta ortogonalna mreža prometnic in sistem zazidave v uličnem bloku ter visoke stavbe v mestnem središču. Ortogonalna mreža prometnic je posledica zelo hitre urbanizacije, zato so ameriška mesta oblikovno zelo enotna; ni srednjeveškega, novoveškega, industrijskega tlorisa. Časovni pomen posameznim delom mesta dajejo oblike stavb – viktorijanska in klasicistična arhitektura, stolpnice, hi-ech zgradbe. Izrazito središče (down town), kjer so skoncentrirane vse javne funkcije in oskrbne dejavnosti.

Etnična in rasna segregacija, deli mesta z prebivalstvom določene narodnosti; socialna segregacija je zelo izrazita, vendar se ne kaže v vrstah objektov, bolj v gostoti naseljenosti in urejenosti stanovanjskih območij. Tloris je prilagojen avtomobilskemu prometu. Danes so dodatna značilnost obsežna suburbana naselja z značilno "tepih" zazidavo.

Slika: Načrt mesta Los Angeles. Iz prvotnega zaselka zlatokopov je zaradi ortogonalne parcelacije nastalo mesto uličnih blokov in ortogonalnih prometnic.

Latinsko ameriško mesto

Pojavlja se v Srednji in Južni Ameriki, je sinonim za špansko kolonialno mesto. Naselbine prvotnih prebivalcev so bila monumentalna mesta (svetišča), ki pa so jih inkvizitorji večinoma uničili in na njihovih razvalinah (npr. Mexico) ali v njihovi bližini izgradili nova, kolonialna mesta. Španci so v J Ameriko prišli kot profeti krščanske vere in kot višje razvita družba, kar se pozna tudi v ustroju mesta - osrednji položaj katedrale in izrazita socialna segregacija, uničenje kulture Indijancev. V Ameriko so prišli kot odposlanci španskega kralja, ne pa kot novi naseljenci; njihova naloga je bila obogatiti Španijo, zato so iskali predvsem zlato in drage kamne (transportni stroški). Niso ustvarjali novih proizvodnih obratov, kmetijskih farm, širili novih proizvodnih odnosov.

Latinskoameriška družba je razdeljena na evropeizirano in avtohtono prebivalstvo, to se odraža tudi v mestih, ki so sestavljena iz dveh delov - na "čisto, lepo" in »umazano« mesto. Med njima obstajajo velike razlike ne le v socialni sestavi, temveč v funkcijah in fizični zgradbi. V mestnih središčih in v obmestju (vilske četrti) živijo belci, v favelah indijanci, temnopolti, mulati in mestici.

Mesta so bila zgrajena v razmeroma kratkem času, večina med leti 1520/30 in 1570/80 (v 50 tih letih), predvsem na obali. Zato imajo podobno zasnovo in morfologijo; nastala so po planskem principu. Zemljišče so razdelili na pravokotne parcele, ortogonalne prometnice in ulični blok, trg je nepozidan stavbni otok. Latinskoameriška mesta so bila politična in upravna središča, manj izrazita pa je njihova trgovska (ekonomska) funkcija. Zato je središče monumentalno zasnovano, predvsem z veliko katedralo in mogočnimi upravnimi stavbami ter vladnimi palačami (katedrala, uprava, sodišče, šola). Tod je tudi trgovsko središče, ki pa je glede na velikost mesta malo. Od središča navzven so zazidana s večstanovanjskimi hišami za srednji sloj prebivalcev. Kontrast med središčem in obrobjem je zelo izrazit, saj ni razvit meščanski predel. Latinskoameriška stavbna kultura je mešanica rimske in arabske kulture – dvoriščna hiša (orient), bogato dovrišče in renesančne palače – razkošna fasada.

Drugi del mesta se razširja na robu. Tod so velika barakarska naselja – favele, ki se hitro širijo. To je posledica intenzivnega priseljevanja nekvalificirane delovne sile iz podeželja, ki v mestih iščejo svojo življenjsko priložnost. V latinskoameriških mestih je število aktivnega prebivalstva veliko večje od števila delovnih mest. Stihijska urbanizacija, slaba komunalna opremljenost, slabe bivalne razmere, večina hiš je montažnih, velika gostota.

Orientalno (arabsko, muslimansko) mesto

Za muslimansko družbo je značilno, da se je razvila v puščavskih območjih, kjer je bil nomadizem dolgo prevladujoč način življenja in te korenine se odražajo tudi v zasnovi muslimanskih mest in arhitekturi objektov (šotor-hiša, orientiranost navznoter). Kljub temu je islamska civilizacija urbana, saj so mesta edini kraj kulture, produkcije in menjave. Razprostirajo se na območju med Marokom in Pakistanom. Poleg tega je pomembno še:

- privrženost Mohamedovem nauku o načinu življenja, kakršen je zapisan v sveti knjigi – koranu. Islam uči, da so vsi ljudje božji služabniki, zato se morajo bogu pokoravati in ga spoštovati. Bog je ustvaril svet, vsaka stvar je njegovo delo, v vseh stvareh je prisoten in so rezultat njegove volje. Zato tudi ni potrebe po spremembah. Koran nalaga jasna in stroga pravila vedenja in življenja na zemlji, njihova kršitev pomeni nespoštovanje volje stvarnika.
- v islamu ni civilne oblasti, civilne zadeve ureja verski vodja (imam). Poleg tega obstaja še nekaj poklicev, ki imajo javni značaj – kadi (sodnik), mufta, ulema. Posledica tega je, da v orientalskem mestu ni veliko upravnih zgradb, saj se je večina javnih zadev urejala in reševala ob petkovi veliki molitvi ali v imamovi rezidenci.
- odsotnost prostorskega načrtovanja (urejanja) v modernem pomenu besede. Zato v mestih prevladuje organski vzorec, z izejmo kraljevega mesta in okolice kraljeve palače. Posledica tega je veliko prilagoditvenih oblik terenu, materialu, gospodarski funkciji, socialnim odnosom; velika je morfološka in oblikovna heterogenost. Paradoksalno pri tem je, da je do skrajnosti formaliziran način življenja (podrejenost verskim dogmam, socialna kontrola med posamezniki in socialnimi skupinami) vzpostavil tako neformalno strukturo mesta.

Temeljna značilnost muslimanskega mesta je celična zasnova (nukleus). Vsi objekti so nekakšne utrdbe v malem – ograjeni, z odprtim dvoriščem, z razpoznavnim odnosom med zunanostjo in notranostjo. To velja za stanovanjske hiše, palače, mošeje, karavansaraje, parke, dele mesta (mahale). Mesto je zbir številnih nukleusov, med katerimi so speljane ozke poti, katerih glavna funkcija je omogočiti zvezo med hišo, mestnimi vrati, bazarjem in mošejo. Javnega odprtega prostora je zelo malo, omejen je na ozke prometnice ter proste površine v okolice mošeje. Vsak od teh sestavnih elementov ima podobno celično strukturo, zato so med seboj zelo kompatibilni. Posledica tega je raznolikost, vendar hkrati homogenost. V večjih mestih se pogosto nahaja tudi krščanski del, ki pa je ločen od muslimanskega.

Bivanje: določajo ga 3 pojmi:

- varnost: hiše so zato ograjene, zaprte, orientirane navznoter (interier – exterieur). Ta zaprtost varuje avro hiše pred tujimi vplivi. Hiše imajo zato zaprto zunanjo fasado, v velikih vhodnih vratih so še ena manjša vrata, ki omogočajo čim manjše odpiranje na ulico.
- zasebnost, intimnost: islamsko pravo prepoveduje poglede v notranost hiše, vsako motenje zasebnosti je nezaželeno. Zato v pritličju ni oken, okna v višjih etažah imajo lesene naoknice, na strehi hiše je visoka ograja, balkoni so zaprti. Hiša je zato orientirana navznoter, na dvorišče in okoliške prostore. Zasebnost je preprečevala poglede od zunaj v hišo; hiša pa je bila zasnovana po principu "pravice do razgleda" (zato so okna izbočena v obliki izzidkov, hiše na pobočju pa postavljene tako, da si ne zastirajo pogled po glavni ulici v dolino).
- pripadnost družini: hiša je življenjski prostor družine. Ko se družina poveča, dozidajo nove prostore ali pregradijo obstoječe. Od tod pokrite ulice, kamor so se razširile okoliške hiše. Poleg tega je pripadnost hiše posamezni družini tudi razlog, da so bile zelo pogoste poroke med bratranci in sestričnami, saj je tako hiša ostala v posesti ene družine.

Hiša je dvoriščnega tipa, okoli osrednjega prostora so razmeščene posamezne bivalne celice, ki so večnamenske – sobe služijo spanju, kuhanju in počitku (vse se dogaja v enem prostoru). Pojav "hiše v hiši". Od zunaj je hiša videti skromna, znotraj pa je bogato dvorišče z vodnjakom, mozaiki, arkadami. Značilno za bogate hiše so tudi ograjeni vrtovi in parki, ki so simbol "rajskega vrta". razdeljeni so na štiri dele, ki jih ločijo štirje kanali z vodo. Razdeljena je na moški in ženski del.

Mošeja in javne zgradbe: Mošeja ni samo objekt verskega pomena, temveč tudi socialnega. Muslimani opravljajo verski obred tudi doma, le ob petkih bi se naj zbrali na skupni molitvi. Mošeja je kraj zbiranja in odločanja o javnih zadevah (verski vodja je tudi civilni poglavar). Mošeja je molišče (zato ima tako velik osrednji prostor), v njej ni relikvij in liturgičnih predmetov (muslimanska vera prepoveduje upodabljanje Alaha; pri molitvi se obračajo proti svetemu kamnu v Meki). Tod se verniki zbirajo tudi zaradi socialnih stikov. Mošeje so v vseh delih mesta (mahalah), glavna mošeja pa je na osrednjem trgu, običajno kot samostojna zgradba.

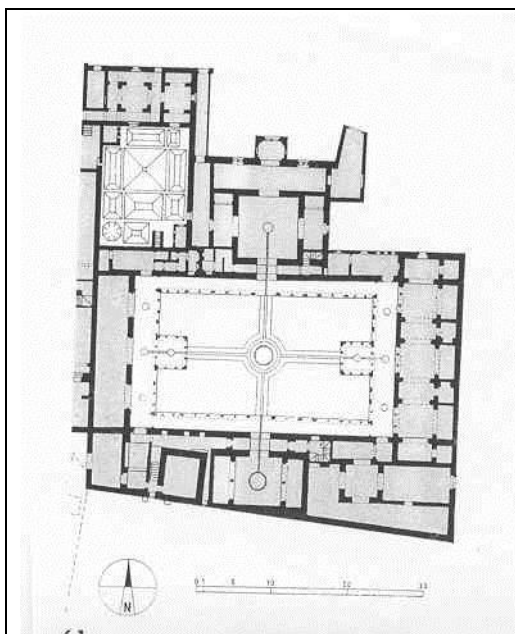
Javne zgradbe (npr. kraljeve palače) so z ulicami ali trgi ločene od stanovanjskih predelov (načelo javno-zasebno).

Trgovska ulica, bazar, suq, čaršija, pazar: V manjših mestih poteka trgovanje na osrednjem trgu, pod šotorskimi krili. V večjih mestih pa so trgovske ulice, kjer živijo rokodelci, obrtniki in trgovci. Trgovska ulica običajno povezuje glavna mestna vrata z osrednjim trgom. Razdeljena je na enote, glede na vrsto blaga, ki se tam prodaja. Socialni pomen bazarja, zbirališče ljudi, saj je to edini večji odprti prostor. Poleg stalne trgovske ulice so dele mesta zasedali tudi občasni trgovci in obrtniki (pazar).

Orientalno mesto je regionalno tudi razdeljeno: balkansko, anatolsko, osmansko, arabsko, afriško varianto.

Modernizacija islamskih mest je zelo prizadela nekdanjo strnjeno zazidanost. Zaradi širjenja in ravnjanja prometnic in trgovskih ulic je veliko nekadnjih hiš porušenih. Mogočne palače so postavljene po evropskem vzoru na sredo parcele, okoli njih so obsežne nepozidane površine. Spreminja se tudi zasnova stanovanjskih hiš. Spremembe so se najprej začele pri širjenju prometnic in povezovanju starega dela mesta z novim; široke in ravne prometnice so

zahtevale oblikovno prilagojeno vrsto zazidave. Kasneje se je spreminjala tudi parcelacija in zato postavljanje objektov.

Tloris islamske hiše: Bivalni prostori so orientirani na dvorišče, ne na ulico.

Kitajsko mesto

Današnje kitajsko mesto sestavljajo 4 tipi tlorisov: stara kraljevska in trgovska mesta, evropeizirana mesta iz 19. in 20. stoletja (kolonialna mesta), socialistična mesta, postindustrijska mesta.

Staro kitajsko mesto je zasnovano po geomantičnih pravilih, kar pomeni ob čim večjem upoštevanju narave in pozitivnega sproščanja energije v njej (Feng-shui). Prav tako so v tlorisu mesta razvidne mistične predstave o ustroju univerzuma. Tako je tloris mesta kvadraten (kvadrat je idealni kozmični lik), ulice potekajo v smeri štirih strani neba. Severni del mesta je v znamenju nebesnega pola (yang), v njem se nahajajo svetišča in stanovanja; južni pa v znamenju zemeljskega pola (yin), tam so obrtne delavnice, trgovci, vojaki. Na vzhodnem delu mesta so proizvodne enote (obrtniki), na zahodnem pa zelene površine in parki. Mesto ima samo en osrednji prostor – trg.

Obstajata dva tipa starih kitajskih mest: kraljeva mesta, ki so sedež uprave (mandarina) in trgovsko-obrtniška mesta, ki so predvsem proizvodne in tržne enote. Razlikujeta se po velikosti in bogastvu notranjih ureditev. Tloris je kvadraten, mesto pa razdeljeno na kvarte, značilna je izrazita socialna diferenciacija prebivalcev ter namembnost določenega kvarta (stanovanja za pripadnike višjih slojev, trgovci in obrtniki, pripadniki nižjih slojev, vojaki in vojaški tabor). Osrednji del je palača vladarjevega uradnika (oziroma cesarska palača v Pekingu), ograjena, mesto v mestu. Veliko simbolov, ki izražajo moč vodje: zid, vrata, tempelj, svetišče, osrednji trg. Kitajska mesta imajo velik park, antropogenizirana narava, voda.

V 19. stoletju so se v kitajska mesta ob obali Kitajskega morja priseljevali Evropejci, s čemer se je spremenil tradicionalni način gradnje mest. Nastale so mogočne večstanovanjske hiše, banke, hoteli in industrijske hale.

Poseben tip tlorisa je nastajal v socialističnem obdobju, predvsem obsežni stanovanjski predeli, zasnovani v stilu soseške.

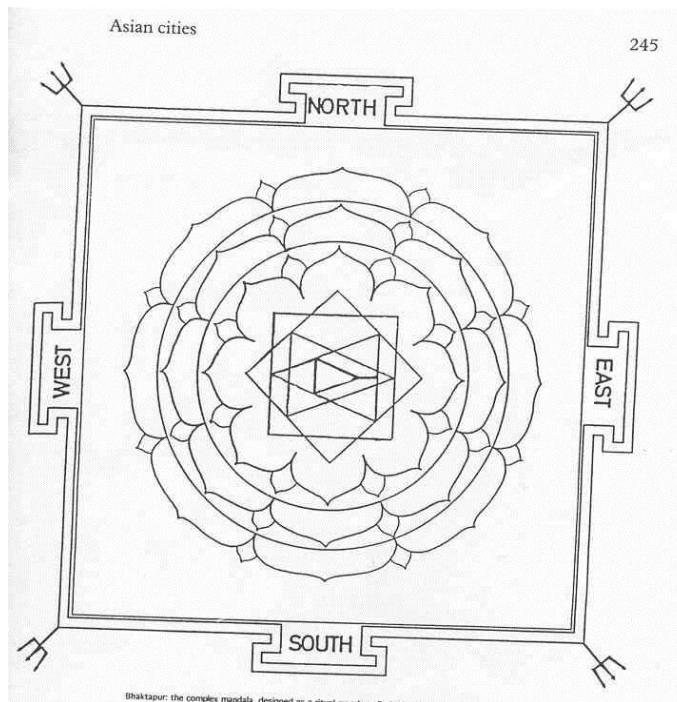
Po letu 1990 se Kitajska mesta razvijajo po ameriškem in evropskem zgledu – mogočne palače in nebotičniki, široke avenije, industrijske cone in nakupovalna središča.

Indijsko mesto

V zasnovi indijskega mesta se odraža hinduizem ter britanska kolonialna oblast. Tloris mesta je prirejen mandalam in yantram – meditativnim in simbolnim risbam iz hinduizma. Kastni sistem je vzrok socialne diferenciacije; (svečeniki – bramani, vojaki in plemiči (ksatriya),

trgovci in obrtniki (vaisya), kmetje (sudra). Mesto je razdeljeno na manjše stavbne otoke (poli), ki jih sestavlja več stanovanjskih in proizvodnih objektov. Znotraj njih živijo pripadniki različnih kast, zato so objekti različno veliki in razkošni za bivanje. Poleg velike stanovanjske hiše stoji baraka za ljudi najnižjih slojev. Mesto je z dvema osnovnima prometnicama razdeljeno na 4 dele, na križišču je osrednji tempelj. Na osnovno prometnico se navezujejo stranske poti, ki se pod ostrim kotom priključujejo na glavno cesto. Mesto je brez osrednjega tržnega prostora, saj je v Indiji dolgo časa vladal avtarkizem; trgovske ulice so novejšega nastanka.

Ob starem indijskem mestu je nastal novejši britanski del, za katerega je značilna veliko redkejša zazidava z vilami ali večstanovanjskimi hišami, nižje gostote in široke prometnice. V bližini je železniška postaja, mogočne palače in javne ustanove.

Slika: Mandala prikazuje idealno podobo indijskega mesta

Mesta na JV Aziji so kombinacija indijskega in kitajskega mesta.

Afriška civilizacija ni razvila posebnega tlorisa mesta, samo vasi. Mesta so hitro povzela evropske in orientalske značilnosti.

Mesta v Avstraliji so zasnovana po evropskem zgledu.

Literatura

Bähr Jürgen, Mertins Günter: Die Lateinamerikanische Gross-Stadt. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995

Burkhard Hofmeister: Die Stadtstruktur. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991

Bianca Stefano: Urban Form in the Arab World. ORL-Schriften, Zürich 2000

Grabrijan Dušan: Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu s posebnim ozirom na sodobno. Partizanska knjiga, Ljubljana 1985

Kojić Đ. Branislav: Stari balkanski gradovi, varoši i varošice. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 1976

Brian K. Roberts: Landscapes of Settlement. London: Routledge 1996